ISSN: 2181-3035

TALQIN VA TADQIQOTLAR

ILMIY-USLUBIY JURNALI

TALQIN VA TADQIQOTLAR TALQIN VA TADQIQOTLAR TALQIN VA TADQIQOTLAR TALQIN VA TADQIQOTLAR

IMPACT FACTOR 8.2

Yuqori impact factor 8.2 ga ega bo'lgan Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnaliga qabul qilingan maqolalarga 3 ish kunida DOI raqam olinadi va Directory of Research Journals Indexing Zenodo, OpenAire, Cyberleninka, Google scholar (10 ish kuni) kabi xalqaro ilmiy bazalarda indekslanadi va jurnal belgilangan sanada to'liq shaklda www.talqinvatadqiqotlar.uz rasmiy saytiga joylanadi.

Jurnalga quyidagi yo'nalishlar bo'yicha maqolalar qabul qiladi: Fizika-matematika fanlari, Kimyo fanlari, Texnika fanlari, Iqtisodiyot fanlari, Falsafa fanlari, Filologiya fanlari, Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari, Sotsiologiya fanlari, Geologiya va mineralogiya fanlari, Tarix fanlari, Geografiya fanlari, Yuridik fanlari, San'atshunoslik fanlari, Arxitektura fanlari, Biologiya fanlari, Qishloq xo'jaligi fanlari, Tibbiyot fanlari, Farmatsevtika fanlari, Veterinariya fanlari.

talqinvatadqiqotlar.uz
+99891-152-93-14
talqin@bk.ru

№37
30.12.2023

TALQIN VA TADQIQOTLAR

ILMIY - USLUBIY JURNALI

BARCHA SOHALAR BO‘YICHA

UIF-2023: 8.2 | № 37

30.12.2023

talqinvatadqiqotlar.uz

Talqin va tadqiqotlar

ilmiy-uslubiy jurnal

scientific-methodical journal

научно-методический журнал

Bosh muharrir:
I.I.Abdumannonov

Mas'ul muharrir:
O.S.Isroilov

Jurnal bir oyda ikki marta chop etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligida 2022- yil 12 - fevralda 1540 raqam bilan ro'yxatga olingan.

ISSN 2181 - 3035

Jurnaldan maqola ko'chirib bosilganda, manba ko'rsatilishi shart.

Tel: +99891-152-93-14
E pochta: talqin@bk.ru
Сайт: talqinvatadqiqotlar.uz

Tahrir kengashi:

Muydinov Erkin Djamaldinovich
Toshkent Moliya Instituti Andijon fakulteti dekani
Iqtisod fanlari nomzodi, dotsent
Mamatov Obidxon Vaqqosovich
Namangan davlat universiteti "Milliy g'oya, ma'naviyat va huquq asoslari" kafedrasi mudiri, falsafa fanlari nomzodi
Masharipova Gularam Kamilovna
Falsafa fanlari doktori, professor
Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti
Qozoqov Tohirjon Qodiraliyevich
Namangan Impuls tibbiyot instituti, tarix fanlari nomzodi, dotsent
Zokirov Sanjar Ikromjon o'g'li
TATU Farg'ona filiali, Kompyuter tizimlari kafedrasi mudiri
fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori
Ibragimova Mavluda Ro'zmetovna
Kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori
O'zR FA Umumiy va noorganik kimyo instituti katta ilmiy xodimi
Jo'rayeva Sobira Eshqurbonovna
O'zMU jurnalistika fakulteti, o'zbek adabiyotshunosligi kafedrasi katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
Djurayev Muxammadrizo Mamurovich
Qo'qon davlat pedagogika instituti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
Komilov Rustamjon Maxamadovich
Farg'ona davlat universiteti Agrar qo'shma fakulteti "Aholi tomorqalaridan samarali foydalanish va dorivor o'simliklar" kafedrasi katta o'qituvchisi, q.x.f.f.d (PhD)
Sattorov Vaxob Naqshbandovich
Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti institutda "Gumanitar va Ijtimoiy" fanlar kafedrasida dotsenti
Hazratqulov Mutallib Rashidovich
Samarqand davlat universiteti «Maktabgacha, boshlang'ich va texnologiya» kafedrasi dotsenti

Tahrir kengashi:

Raxmonov Elyor Abdullajonovich
Qo'qon davlat pedagogika instituti Tarix kafedrasi o'qituvchisi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
Jepbarova Sayat Qurbanmiratovna
Qoraqalpoq davlat universiteti Turkman tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti
Idrisov Xusanjon Abdujabborovich
Farg'ona davlat universiteti mevachilik va sabzavotchilik kafedrasi mudiri
q.x.f.f.d (PhD)
Bazarov Otabek Odilovich
Qo'qon davlat pedagogika instituti, PhD
Azizov Olimjon Toxirovich
Toshkent kimyo texnologiya instituti GSKMT kafedrasi dotsenti
Rahimova Maftuna Odilovna
Qo'qon davlat pedagogika instituti, PhD
Mirzaahmedova Kamola Toxirovna
Toshkent pediatriya tibbiyot instituti farmakologiya, fiziologiya kafedrasi dotsenti
Djumaniyozova Enajon Kutimovna
Toshkent arxitektura qurilish instituti xorijiy tillar kafedrasi katta o'qituvchisi
Urazmetova Shoira Azatbayevna
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti Urganch filiali o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
Djurayeva Dilnoza Shakirjonovna
Termiz davlat universiteti algebra va geometriya kafedrasi o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
Maxkamova Dilafruz Yuldashevna
O`zbekiston Milliy universiteti Tuproqshunoslik kafedrasi dotsenti
Usmonov Odil Kamilovich
FarDU Axoli tomorqalaridan samarali foydalanish va dorivor o'simliklar kafedrasi dotsenti, q.x.f.n
Nazarova Nargiza Mustaqimovna
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi, texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori

XOJA AHMAD YASAVİY TA'LİMOTI HAQİDA YOZILGAN QISQA BİR RISOLA

A SHORT TREATISE WRITTEN ON THE TEACHING OF KHOJA AHMAD YASAVI

Abdul Khalil Ahmadoughli
Assistant Professor of the Uzbek Language and Literature Department, Language and Literature Faculty of Balkh University, Mazar-e Sharif/ Afghanistan
Khalil.ahmadoughli1@gmail.com
ORCİD İD: 0000-0003-4835-7837
Shogofa Ozgur
PhD Student ofe the Turkish Language and Literture Department, Faculty of Literature, İnstitute of Social Sciences, Erciyes University, Kayseri/Türkiye
sukufe.ozgur93@gmail.com
ORCİD İD: 0000-0002-5660-0860

Annotatsiya: Yasaviy tariqatining quruvchisi bo'lgan Xoja Ahmad Yasaviy 11. asrning ikkinchi yarimida hozirgi Qozoqistonning Chimkent shahrining yaqinidagi Sayrom qishlog'ida tug'ilgan. U, diniy va tasavvufiy ta'limotlarını otası Shaix İbrohim Oto, Arsalon Bobo va Shaix Hamdoniy kabi davrning o'namli bilim odamlaridan o'rgangan. Yasida Yasaviya tariqatini qurib, xalqni to'g'ri yo'lga davat qilishga boshlagan. Yasaviy, Pir-i Turkiston laqabi bilan dunyoga tonilgan. Adabiyotımız sohasida undan Devon-i Hikmat isimli qimatbaho bir asar miros qolgan. Ushbu asarning ayrim qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lgan. Devon-i Hikmatning Afg'onistonda topilgan nusxasının so'ngi bo'limida Risolayi Tasavvufiy Xoja Ahmad Yasaviy isimli Forscha bir qisqa risola yer olmoqdadir. Bu maqolada esa, aytilib o'tgan risola har tamonlama tonitilgan.

Kalit So'z: Yasaviy, Devon-i Hikmat, Risolayi Tasavvufiy Xoja Ahmad Yasaviy.

Abstract: Khaja Ahmed Yasavi, the founder of the Yasavi order, was born in the second half of the 11th century in the village of Sayram, near the city of Shymkent, present-day Kazakhstan. He learned his religious and mystical teachings from his father Shaykh Ibrahim Ata, Arsalan Baba and Shaykh Hamdani. In Yasi, he founded the Yasaviya order and began to invite the people to the right path. The nickname of Yasavi, Pir-i Turkestan is known to the world. In the field of our literature, a valuable work named Devan-i Hikmat has been left behind. There were some manuscript copies of this work. In the last section of the copy of Devan-i Hikmat found in Afghanistan, there is a short Persian treatise called **Risolayi Tasawufi Khoja Ahmad Yasavi**. In this article, the aforementioned brochure is thoroughly toned down.

Key Words: Yasaviy, Devon-i Hikmat, Risolayi Tasavvufiy Xoja Ahmad Yasaviy.

1. Ahmad Yasaviyning Hayotı va Adabiy Kishiligi:

Xoja Ahmad Yasaviy Turkistonning Saryrom degan qasabasida dunyoga kelgan. Otasining ismi Shayx İbrohimdir. U, sayrom qishlogʻi va atrofidagi qasabalarda tonilgan mashhur shayxlardan biridir. Onasi Aysha Xotun esa, otasining xalifalaridan boʻlgan Muso Shayxning qizidir. Yasaviy, yetti (7) yoshida ekan otasi vafot etadi. Otasidan oldin onasi ham dunyodan koʻz yumgan edi. U, otasining oʻlimidan soʻngra opasi Gavhar Shahnoz bilan Yasiga koʻchadilar. Yasida, Arsalon Bob bilan tonishadi va uning yonida oʻqishga boshlaydi. Manqibalarga koʻra, Arsalon Bobo ashobdab biri boʻlgan. Payg'ambarimiz Hazrat-i Muhammad'dan amonat olgan xurmoni Yasiga kelib egasi Ahmad Yasaviga topshiran. (Toʻsun, 2000, bet 21)

Arsalon Bob, bir qancha vaqtdan keyin vafot etgan. Yasaviy, Arsalon Bobоning oʻlimidan keyin İslom dinining asoslarini yaxshi shakilda oʻrganish uchun davrinig buyuk bilim va madaniyat markazi boʻlgan Buxora shahriga yetib kelgan. Bu yerda, Arapcha, Forscha va İslomi bilimlarni yaxshi shakilda oʻrgangan va Shaix Hamadoni bilan tonishgan. Uning yonida dini va tasavvufi bilimlarni oʻrgangan. Yigirma yoshida muridlik maqomini yutuqlar bilan tugatgan. Oʻzi bu haqda shunday deydi:

Yoshim etti yigirmaga oʻttum maqom
Bahamdulloh pir xizmatin qildim tamom
(Ushbu qoʻlyozma nusxa, Hikmet:1, bayt:15, bet: 9)

Shaix Hamadoni ham bir necha yil soʻngra vafot etgan. Yasaviy, shaixining oʻlimidan keyin ustodining uchinchi xalifasi sifatida tayinlanadi. Bir qancha paytdan keyin maqomini Shayx Abdulqodir Gʻujduvoni berib, Yasi shahriga qaytadi. Yasida bir dargoh qurib o yerdagi Turki xalqlarga dini, tasavvufi va axloqi tushunchalarni oʻrgatmoqqa boshlagan.(Oral, 2013, bet 5)

Yasaviy, umrining soʻngi yillarida dargohining ostida bir hujra qurdirgan. 63 yoshini to'ldirib, dunyodan qo'l yuvib, Hazrat-i Muhammad uchun motam tutub, Dushanba kuni ushbu hujraga yerlashgan. Uʻmrining soʻngiga qadar bu hujrada idodat va riyozat qilgan. Oʻzi bu haqda shunday degan:

Subh-i sodiq dushanba kun yerga kirdim
Mustafog'a motam tutum kirdim mano
Oltmish uchda sunnat dedi bildim mano
Mustafog'a motam tutum kirdim mano
(Ahmadoughli, 2023, bet 245).

Yasaviyning oʻlim tarixi ham kesin boʻlmagan. Bazi qaynoqlarda 120 yoshida dunyodan koʻz yumganligi aytilgan va bazi qaynoqlarda esas, 125 yo 87 yoshida vafot etganlgi aytilgan. (Oral, 2013, bet 5)

Ahmad Yasaviydan Devon-ı himkat isimli nodir bir bizgacha yetib kelgan.

1.1. Devon-ı Hikmat:

Devon-ı Hikmat, Yasavining hikmatlarini toʻplamidir. Yasaviy, hikmatlarini soda til bilan yozgan. U, hikmatlarida İslomiyatning asoslari, tasavvufning odobiy, qiyomat hollari, paygʻambar toʻgʻrisidagi sevgisi va darvishlar bilan boʻlgan aloqasi haqqida soʻz yuritgan. (Kurnaz, 2005, 136).

Devon-ı Hikmatning qoʻlyozma nusxalari (16. Yüzyıldan keyin) istinsox qilinganligi bois, til ochisidan Chigʻatoy Turkchasining xususiyatlari aks ettiradi. Ammo, Yasavi Qoraxonlilar davrida yashagani uchun uning hikmatlarini Qoraxonli davri adabiyoti ichida tekshirilishi kerak. Hikmatlarining koʻpinchasi qoʻshiq tarzida qofiyalanib, toʻrtlik shaklida haja vazni bilan yozilgan. Masnavi tarzidagi munojot, naʻt va gʻazallri esa, aruz oʻlchovi bilan qalamga olingan. Haja vazni bilan yozilgan hikmatlari 4+4+4=12 hajali va aruz vazni bilan yozilgan gʻazallari esa, 7+7=14 vayo 8+8=26 hajalidir. (Ercilasun, 2016, bet 333)

1.2. Yasavi İjodining Qoʻlimizdagi Qoʻlyozma Nusxasi:

Ushbu qoʻlyozma nusxa, Avg'onistan'nin shimolidagi Faryob viloyati Andxuy tumanida qoʻlga keltirilgan. Asar, manzum va mansur oʻlaroq iki boʻlimdan tuzilgan. Asarning manzum qismi Eski Chigʻtoycha (Qoraxonli Turkchasi) bilan yozilgan va bu qisimda Yasavi'ning bir munojoti 96 hikmati yer olmoqdadir. Asardagi manzum hikmatlar aʻruzning hijo oʻlchavi (4+3=7 va 4+4+4=12) bilan yozilgan. Ushbu boʻlimning soʻngi betida, Shahri Sabzning Navqot qishlogʻidan boʻlgan Mullo Azim oʻgʻli Mullo Aziz Qul isimli bir kotib, ushbu asarni 1276 yilida qarokoʻl viloyatida kitobat qilinganligi aytilgan. Ammo, kitobat yilini milodi vayo hijri boʿlganlini va bu qoʿlyozmani qaysi nusxaning yuzidan yozganligini aniqlamagan. (Ahmadoughli, 2023, bet 246)

Bu nusxaning ikkinci qismida esa, Forscha bilan yozilgan mansur matin yer olmoqtadir. Bu boʻlimda, Risola-yi Xoja Ahmad Yavasi, Risola-yi Shayx Shahobeddin Suhravardi isimli ikki tasavvufi risola, Munojot-i Hazrat-i Muso isimli bir munojot, İmom Abu Hanifaning nasabi haqqidagi qisqa bir matin, Kikoyati İblis kabi ikki qisqa hikoya, İmom Muhammad Gʻazolining Arbaʻin isimli asarida yer olgan tasavvuf haqqidagi taʻlimotlari va eng soʻgi qismida esa, Farzad Sohibi boʻlmasligi haqqida mansur va manzum bir matin yer olmoqtadir.

1.2.1. Nusxaning Tavsifi:

Ushbu nusxa, Nastaliq yozuvi bilan yozilgan va 194 betdir. Asarning birinchi qisimi (Nazm boʻlimi)da har betda 15 satir va ikkinchi qisimi (nasr boʻlimi)da esa, har betda 17 satir yer olmoqdadir. İpak qogʻazida yozilgan. Asar betlarining oʻlchovi 27x15cm va qalinligi 2cm dir. Hayvon terisi bilan qoplangan..

1.2.2. Nusxaning muhtavosi:

Usbu nusxa, to'plam 196 bet va nazmu nasr o'laroq ikki bo‘limga ayrılgan. Nusxaning birinchi qismida nazm va ikkinchi qismida esa nasr matni yer olmoqdadir. Nazm qimi Ahmad Yasavining Devoni hikmatidan iboratdir va 140 betdan tuzilgan. Bu bo'limda, bir mujnojoti va 96 hekmat yer olgan. To'plam 18839 baytdir. Nusxaning nasr qismi esa, 54 betdan iboratdir. Bu bo'limda, Ahmad Yasavining tasavvuf talimoti haqqidagi risolasi, Shayx Shobeddin Suhravardining tasavvuf talimoti haqqidagi risolasi, Munojotnoma-i Hazrat Muso isimli, bir munojot, İmom Abu Hanifanin nasibi, hikoyati iblis va hikoyati Fath-i Musli Rahmatulloh Alayh kabi hikoyalar, İmom Muhammad G'azolining Arbain isimli asaridagi tasavvuf talimotlari va so'nda esa, Farzand sohibi bo'lish haqqida nazm u nasrdan tuzilgan bir bo'limdan iboratdir.

2. Ahmad Yasaviy Ta'limoti Haqida Qisqa Bir Risola: Risola-yi Hazrat-i Xoja Ahmad Yasaviy

Ushbu risola, yuqorida zikr etilgan qo'lyozma nusxaning nasr qismida yer algan birinchi unvonidir. Risola, xuddiy devoni hikmatning Forscha xulosasidir. Yasaviyning vafotidan so'ngra uning talabalari tamonidan qalamga olinganligi tushunilmoqdadir. Keyinchalik 1278 yilda kitobat qilingan. Risolada, Yasaviyning tasavvuf haqidagi qarashlari o'nbir bobda qisqacha ochiqlan va shulardan iboratdir:

Bob-i avval dar bayoni ahkom-i tariqat: Yasaviyga ko'ra, tariqatning ahkomi oltitadir va shulardan iboratdir: Ma'rifat, saxovat, sidq, yaqin, tavakkul, tafakkur.(Ushbu qo'lyozma, Bet 141)

Bob-i duvvum dar bayoni arkoni tariqat: Tariqat ruknlari ham oltiga bo'lingan: İlim, hilim, sabr, rizo, ixlos, qurb. (Ushbu qo'lyozma, Bet 141)

Bob-i sevvum dar bayoni vojiboti tariqat: Tariqatning vojiblari ham oltida bo'lingan va shulardan iborat: Talab-i didor, shavq, xavf, rijo, zikir, fikir. (Ushbu qo'lyozma, Bet 141)

Bob-i chahorum dar bayoni sunnati tariqat: Tariqatdagi sunnatlar ham oltiga bo'lingan: Namozni jamoatda qilish, ertalab turish, har doim tahoratli bo'lish, tahoratni saqlash, Tangri taa'oloning zikrini qilih, avliyolar, anbiyolar, İslom podishohsi, bolalar va ustodlar haqqida duo qilish. (Ushbu qo'lyozma, Bet 141)

Bob-i Pabjum dar bayoni mustahabot-i tariqat: Tariqatdagi mustahablar ham oltiga bo'lingan: Mihmon bilan yaxshi raviya qilish, avqot berish, mihmon borligicha u bilan suhbatdosh bo'lish, mihmon ketguncha u bilan yo'lga qadar borish, mihmoning istagini yeriga keltirish, javonmardlik qilish. (Ushbu qo'lyozma, Bet 142)

Bob-i shashum dar bayoni odobi tariqat: Tariqatning odobi ham oltiga bo'lingan va shulardan iborat: Pirning yonida ikki tiz ustida adab bilan o'ltirish, o'zini barchadan haqir eksik bilish, o'zidan ulug'roq bo'lgan kishilarga marifat qilish, buyklarning oldida boshqa bir harf bilan mashg'lu bo'lmamaslik, pirdan ijoza olmasdan so'z yurutmamog'liq. (Ushbu qo'lyozma, Bet 142)

Bob-i haftum dar bayoni irodat giriftan: Xoja Ahmad Yasaviyga koʻra, irodat qilish murshid-i komil boʻlish, irodat qilish uchun muridni shahavoti nafsonidan, zulmatdan, kina va kuduratdan xabardor qilish.

Shayxning irodati esa, qirq maqomdan xabardor boʻlish, 40 maqomdan xabari boʻlmaganda 20 maqomdan xabardor boʻlish, agar bu maqomlardan xabarsiz boʻlsa ushbu 8 maqomdan xabardor boʻlish: Alif, bo, to, sin, sod, fo, qof, ro.

Alif: Toʻgʻrilik

Bo: Bashorat

To: Tarki dunyo qilish.

Sin: Sayr va suluk.

Sod: Sabır

Fo: Foqa

Qof: Qanoat

Ro: Riyozat.

Ushbu sekkiz (8) maqomdan xabarsiz boʻ lgan shayx abadiy azobga uchrar.(Ushbu qoʻlyozma, Bet 142-143)

Bob-i Muhabbat: Yasaviy, muhabbat haqqida shunday degan: Tangri Taʻolo muhabbatni yaratguncha, ay muhabbat! Arsh-i azama va kursida bʻol deb xitob qilgan. Muhabbat qabul qilmagan. Ay muhabbat! Nega bu maqomni qabul qilmadinf deb nido kelgan. Muhabbat esa, ay oʻn sekkiz ming maxluqning yaratuvchisi! U yerda boʻlish uchun maqsud kerak, tolib uchun matlub, oshiq uchun maʻshuq, Zulayxo uchun Yusuf, Xadija uchun Mummad, murid uchun pir va murshidu darvish uchun mavlo boʻlish kerak deb javop qayirgan. (Ushbu qoʻlyozma, Bet 144)

Dar bayoni İshq: Bu boʻlimda ishq va oshiq haqqida bilgi berilgan.Yasaviyga koʻra, oshiq u kishidir ki bir marta Alloh deganda, uning ixlosi bilan marifatning chirogʻi, chaqmoqning otashi kabi shavq bilan yongay va muhabbatning shamʻi porlagay. (Ushbu qoʻlyozma, Bet 144-145)

Dar bayoni Marifat: Bu boʻlim marifat haqqidadir. Yasaviy, marifatni shu shakilda ochiqlamoqdadir: Marifat bir hisordir, ishq podishoh va aqil vazir. Mairfa oyat va hadislar bilan ochiqlangan. (Ushbu qoʻlyozma, Bet 145-146)

Bob-i fi bayoni darvishi: Bu boʻlimda darvish haqqida bilgi berilgan. Ahmad Yasaviyga koʻra, darvish u kishidir ki koʻnglida, zikir, itiqod va xursandlik boʻlsa, namozni masjidga oʻqisa, har doim Quron tilovat qilsa, kunduzları ruza tutsa, bihishtdan umidvor va mushtoq didor Xudovand boʻlsa. (Ushbu qoʻlyozma, Bet 147)

2.1. Risolaning Nusxa Tavsifi:

Nastaliq yozuvi va Forsi til bilan qalamga olingan bu mansur risola, toʻplam yetti (7) betdan iboratdir. İpak qogʻazida yozilgan. Har betda oʻn yetti (17) satir yer olmoqdadir. Asardagi boshliqlar qizil qalam bilan va ochiqlamasi esa, qora qalam bilan yozilgan.

2.2. Risolaning Mutavosi:

Ushbu risola, yuqorida aytilib oʻtgan qoʻlyozmaning mansur qismini birinchi unvonidir. Toʻplam yetti (7) betdan iboratdir. Ahmad Yasaviyning tasavvufi tushunchlari haqqida soʻz yurutmoqdadir. Risola, Bob-i avval dar bayoni ahkomi tariqat, bob-i duvvum dar bayoni arkoni tariqat, bob-i sevvum dar bayoni vojiboti tariqat, bob-i muhabbat, bob-i marifat va bob-i ishq kabi oʻnbir boʻlimdan tuzigan. Asarning soʻngi sahifasida esa, yozilish tarixi (1278) yer olmoqdadir.

XULAOSA

Ushbu maqolada, birinchidan Xoja Ahmad Yasaviyning hayoti va ijodiyoti haqida bilgi berilib, keyinchalik yasaviy devoningn qoʻlyozma nusxasi va bu nusxada yer olgan Risola-yi Hazrat-i Xoja Ahmad Yasaviy isimli mansur risola har tamonlama tekshirilgan.

Darhaqiqat, ushbu tadqiqot **Xoja Ahmad Yasaviy Taʻlimoti Haqqida Yozilgan Qisqa Bir Risola** deb nomlangan maqola daslabki tadqiqotlardan biri boʻlib, Oʻzbek Tili va Adabiyotı sohalariga hissa qoʻshish maqsadi bilan qalamga olinmoqdadir.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Ahmadoughli, Abdul Khalil. (2023). “Xoja Ahmad Yasavi va Uning Avgʻoniston Shimolidagi Qoʻlyozma Nusxasi”. Oʻzbekiston: İnterpretation and reseaches jurnali, son:04, bet 243-249.
2. Ercilasun, Ahmet Bican. (2016). “Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi”, 17. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
3. Oral, Osman. (2013). “Hoca Ahmet Yesevi (Ö. 562/1166) ve Yesevilik”. Türkiye: Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi, Soni 6/1, bet 1-16.
4. Kurnaz, Cemal. (2005). “Eski Türk Edebiyatı”. Ankara: Kitobevi yayınları.
5. Tosun, Cemal, (2000). “Hoca Ahmet Yesevi, Hayatı, Eserleri ve Toplumu Eğitme Metodu”. Türkiye: Dini Araştırmalar, Jild 2, son 6, bet 119-131.

THE IMPORTANCE AND THE IMPACT OF CONSUMER'S BUYING BEHAVIOUR

Khotamova Aziza Shovkat qizi
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
Turizm fakulteti, Marketing bo'limi
MMRT- 11 guruhi, 1-bosqich magistranti
Khotamova Aziza Shovkat qizi
Tashkent State University of Economics
Tourism faculty, Marketing department
MMRT-11 group, 1st year master

Abstract: The core function of the marketing department is to understand and satisfy consumer need, wants and desire. Consumer behaviour captures all the aspect of purchase, utility and disposal of products and services. In groups and organization are considered within the framework of consumer.

Key words: Market, Consumer, Marketing, Satisfaction, Loyalty, complexity, Culture, growth, improvement, changes, perception, channel.

Social, cultural, individual and emotional forces play a big part in defining consumer buying behaviour. Cultural, sub-culture and social class play an important is finalizing consumer behaviour.

Failing to understand consumer behaviour is the recipe for disaster as some companies have found it the hard way. For example, Wal-Mart launched operations in Latin-America with store design replicating that of US markets. However, Latin America consumer differs to US consumer in every aspect. Wal-Mart suffered consequences and failed to create impact.

For example, consumer growing up in US is exposed to individualism, freedom, achievement, choice, etc. On sub-culture level influence of religion, race, geographic location and ethnicity define consumer behaviour. Social class consists of consumer with the same level of income, education, taste, feeling of superiority and inferiority. Over time consumer can move from one social level to another.

Culture alone cannot define consumer behaviour; social forces also play an important role. Social forces consist of family, friends, peer groups, status and role in society. Groups which have direct or indirect influence on consumer are referred to as reference groups. Primary groups consist of friends, family and peers with whom consumer has direct contact for considerable time. Secondary groups are association where interaction is at formal level and time devoted is less.

Consumer buying behaviour is influenced by individual's own personality traits. These personality traits do not remain the same but change with the life cycle. The choice of occupation and corresponding income level also play part in determining consumer behaviour. A doctor and software engineer both would have different buying pattern in apparel, food automobile etc. Consumers from similar background, occupation and income levels may show a different lifestyle pattern.

An individual buying behaviour is influenced by motivation, perception, learning, beliefs and attitude. These factors affect consumer at a psychological level and determine her overall buying behaviour.

Maslow's hierarchy, Herzberg Theory and Freud Theory try and explain people different motivational level in undertaking a buying decision. Perception is what consumer understands about a product through their senses. Marketers have to pay attention to consumer's perception about a brand rather than true offering of the product.

Learning comes from experience; consumer may respond to stimuli and purchase a product. **A favorable purchase will generate positive experience resulting in pleasant learning**. Belief is the pre-conceived notion a consumer has towards a brand. It is kind of influence a brand exerts on consumer. For example, there is a strong belief product coming through German engineering are quality products. Companies may take advantage of this belief and route their production through Germany.

Companies need to think beyond buying behaviour and analyze the actual buying process. **Complex buying behaviour requires high involvement of buyers**, as it is infrequent in nature, expensive, and they are significant differences among the available choice e.g. automobile. Grocery buying is referred to as habitual buying, which requires less involvement as few differences among brands, frequent and inexpensive.

Buying process involves purchase need, decision makers, information search, alternatives evaluation, purchase decision and post purchase behaviour. Companies try hard to understand consumer experience and expectation at every stage of buying process.

Types of buying behavior

There are 4 types of buying behavior: complex behavior, dissonance reducing behavior, habitual behavior, and variety seeking behavior.

Complex buying behavior

People usually engage in complex buying behavior when they make a big purchase, like a new car or house. People are highly involved in these purchase decisions and will research all their options thoroughly before settling on one. This type of buying behavior comes out when a purchase will impact a person's life significantly, or the purchase comes with significant risks.

High-priced products or services typically fall into the category of complex buying behavior. However, competitive brands and services are also factors into consumer buying behavior. Too many options can stall a purchasing decision.

Habitual buying behavior

Someone who buys the same product over and over is exhibiting habitual buying behavior and high product loyalty. For example, a consumer might habitually purchase the same brand of sunscreen or milk every time they go shopping. They'll make these purchases without spending time researching alternatives because they don't feel the need to stray from their go-to brand. As a competitor, examining habitual buying behavior will offer valuable insight into how you can position your business to attract more sales.

Variety-seeking buying behavior

The opposite of habitual buying behavior is variety-seeking buying behavior. People seek variety because they're still searching for a favorite product or because they're looking for novelty in their purchases. Someone might express variety-seeking behavior when they frequently try different restaurants. The cosmetic and clothing industry is a good example of variety seeking buying behavior because just as consumers are interested in trying different things, styles change. It's similar to habitual buying behavior because the market of that product may be just as competitive. However, because of the many options these industries provide, some consumers reflect a bit of uncertainty in their buying habits in regards to brand.

Dissonance reducing buying behavior

When people are afraid of making the wrong purchase decision, they express dissonance reducing buying behavior. This type of buying behavior is often linked to a fear of experiencing buyer's remorse, which is usually based on a past experience with it. One example of dissonance reducing buying behavior coming into play is a consumer who spends a lot of time comparing different paint colors but significantly less time comparing paint brands.

Most purchases fall into one of these 4 categories, but buyers can react differently to the same purchases.

What influences buying behavior?

People ultimately choose to buy products based on their immediate needs and personal preferences, as well as their exposure to marketing messages and social influences. Effective marketing messages and recommendations resonate with buyers in a mental or emotional way.

Most purchase decisions include a combination of unique behaviors Including personal, psychological, and social factors.

Personal factors

Emotional or affective factors include irrational considerations like personal beliefs. How a product might make a person feel will heavily influence buying behaviors. What does the product or service represent? The core values, mission statement, and affiliate companies are factors that influence buying behavior.

Psychological factors

Mental or cognitive factors include rational considerations like product value. Price, quality, and convenience all influence buying behavior, as do irrational considerations like feelings and desires.

Social factors

Behavioral or cognitive factors include buying patterns like brand loyalty. Every buyer has a “black box” of mental, emotional, and behavioral factors that affect their buying behavior. The contents of this box depends on the lifestyle, consumption habits, personal values, relationships, brand loyalties, personality, and demographics of the buyer.

Economical and public health factors

Consumer buying habits will be directly correlated with how well the economy is doing. A thriving economy results in an increased demand for goods and services. This demand prompts businesses to supply the customers’ needs. However, public health factor can negatively after buying power. For example, the coronavirus pandemic not only increased demand for certain products and services (toilet paper, telehealth services,etc.), but if also decreased the buying power of some audiences due to unemployment. Other unforeseen events like extreme weather will influence consumers' buying behaviors. Hurricanes, tornadoes, earthquakes, and floods can result in closed businesses and unemployment that can also affect consumers’ buying power.

Additional important factors in Consumer Behavior

Differentiation of the Consumer

Differentiating between different types of consumers is a key marketing technique that can help you better understand and cater to the needs of your target audience. Despite having a specific customer demographic in mind, there may still be differences between particular clients. Each consumer group is unique, and each group’s needs and desires are different from those of other groups. A marketer can create unique marketing campaigns when he is aware of the differences between each group of consumers. Your strategies can be adjusted to meet the needs of various customer groups with the help of consumer differentiation.

Retaining Customers

“Acquiring and retaining customers is of utmost importance to marketers in business studies as the main aim is to create and keep a customer base.” In addition to attracting new customers, consumer behaviour is critical for retaining existing ones. Consumer satisfaction rates are a key indicator of whether or not a customer will

purchase the same product again in the future. Therefore, it is important to market the product in a way that encourages repeat purchases from customers. Only by comprehending and paying attention to the consumer's purchasing behavior can this be accomplished.

Customer Loyalty

Strategic planning is incredibly important for businesses, whether they're a startup or a well-established and successful business. Businesses are constantly growing, and the strategy for where to go and how to get there is just as important as starting off with a solid plan. Consumer behavior analysis is a great tool for planning what to produce, how to produce it, and ultimately, who you're targeting. Analyzing **consumer behavior** allows to understand consumers better and create products that will have a high demand. It will also allow businesses to better place their products in the market and provide outstanding customer service, which will result in gaining customer loyalty.

Inventory Planning

Businesses today are very competitive in terms of providing their customers with the best of their services and products. The production process is very essential in ensuring that the desired result is achieved. There are different processes used in the manufacturing of goods depending on the type of goods being produced. In the production of goods, the raw materials are used in the required quantity and quality.

The business management team is responsible in ensuring that they have a production plan ready on time which will guide the whole production process. It is also vital that they arrange for the required manpower, machines and materials. Quality control is also essential in ensuring that the final product meets the customer's expectations and needs.

How data-driven marketing can help to understand consumer behavior.

1. Do a Consumer Behavioral Analysis

A behavioral analysis is a powerful tool that can teach you a great deal about how your consumers behave and interact with your product or brand. You might end up finding the specific, influential factors that come into play when they make buying decisions involving your brand. By starting with a behavioral segmentation of your audience, you can determine why each audience segment turns to your brand and compare that against internal quantitative data like newsletter subscriptions and external, third-party data like product reviews. Use your findings to improve your brand's customer journey and bring new buyers into the fold.

2. Use Social Listening to Track Consumer Buying Behavior

Customers and potential customers are constantly talking about companies online – but what are they saying about yours? How often is your brand mentioned? And in what context? What do people have to say about your company, brand, or product

before they make a purchase – and after? Using social media monitoring tools can help you answer these questions and get insights into the conversations your audience is having about your business. With this information, you can make sure you're providing the best possible customer experience, and adjust your marketing efforts to align with the needs and wants of your target audience.

3. Get Advanced Audience Insights

There are many different channels that can provide insights about your customers and their journey, including social media, review sites, message boards, forums, blogs, videos, podcasts, comments sections, and more. Extracting and analyzing data from these sources can give you actionable insights that you can use to optimize the customer journey. However, since all of these channels are constantly changing, gathering this valuable data can be a challenge. Philomath Research's consumer insights solutions can help you get a deeper understanding of your audience segments and motivations.

4. Apply Data From One Marketing Channel to Another

Keep an eye on your go-to **marketing channels** to see what's working best and when. You may find that you have more engagement on your social media posts at noon when people are eating their lunch, for example. If so, you could schedule an email blast for that same time to capture more of that audience. Even if the change doesn't result in more clicks, you'll still learn more about your email audience.

Consumer behavior is always changing, so it's important for businesses to keep up to date with the latest trends in order to communicate effectively with customers. Optimizing online and in-store customer journeys will help audience succeed.

Overall, Marketers need to figure the right combinations which will initiate purchase need e.g. marketing programs. Companies should ensure consumer have readily available information to take the decision e.g. internet, friends.

Consumers evaluate alternatives based on their brand perception and belief. Companies need to work hard to develop products, which match this perception and belief every time.

Final purchase decision is taken looking other's perception of the brand. Post purchase if expectations meet actual performance consumer is satisfied and more likely to repurchase or recommend the brand to others.

Consumer markets are defined by various geographical, social and cultural factors. Furthermore, consumer behaviour is influenced by psychological, personality, reference groups and demographic reasons. Finally actual buying process involves complex process and cycle. Companies have to keep a tab on all three factors in formulating strategy.

Source:

1. Staff and DeLegge, P. (2020) *Home 4, MarketingToday*. Available at: https://marketingtoday.com/ (Accessed: 27 December 2023).

2. Keane, L. (2021) *Customer perceptions: Measuring how your consumers think, GWI*. Available at: https://blog.gwi.com/marketing/customer-perceptions/ (Accessed: 27 December 2023).

3. Kenton, W. (no date) *Customer: Definition and how to study their behavior for marketing, Investopedia*. Available at: https://www.investopedia.com/terms/ (Accessed: 27 December 2023).

4. Kornbluth, H. (2019) *Consumer behaviour theory - why consumer behaviour matters, Consumer Behaviour Theory - Why Consumer Behaviour Matters*. Available at: https://fastpayltd.co.uk/blog/consumer-behaviour-theory-how-has-it-changed/ (Accessed: 27 December 2023).

5. *Consumer buying behavior | definition, types & factors - video & lesson*. Available at: https://study.com/learn/lesson/consumer-buying-behavior-overview-types.html (Accessed: 27 December 2023).

NORAVSHAN TO‘PLAMLAR NAZARIYASI YORDAMIDA DIFFERENSIAL TENGLAMALARNI SONLI YECHISH

Mo‘minov S.Y.
Urganch davlat universiteti katta o‘qituvchisi
soxibjan.m@urdu.uz,
Abduraxmanov A.A
Xorazm viloyati 17-maktab o‘qituvchisi
abdugofurabduraxmanov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada noravshan to‘plamlar nazariyasi yordamida oddiy differensial tenglamalarni sonli yechish masalalari o‘rganilgan. Oddiy differensial tenglamalarni sonli yechish aniq sonli yechimlarni topishga qaratilgan bo‘lsa, noravshan sonlarda bu kabi masalalarni sonli yechish oraliqdagi yechimlarni topish imkonini beradi. L-R tipidagi noravshan sonlarda oddiy differensial tenglamalarni Runge-Kutta usuli orqali, xususiy hosilali differensial tenglamaga qo‘yilgan Koshi masalasini yechish o‘rganilgan. Maqolada differensial tenglamalarni sonli yechishda noravshan to'plamlar nazariyasi qo'llanilishi ko'rib chiqiladi. Turli sohalarda noaniq yondashuvlarning qo'llanilishini ko'rsatadigan samarali algoritmlarni taklif qiladilar, bu maqola noaniqlik sharoitida raqamli tahlil va modellashtirish bilan shug'ullanadigan tadqiqotchilar uchun foydali bo'ladi.

Kalit so‘zlar. Noravshan son, sonli yechish, algoritm, Koshi masalasi, ayirmali sxema, haydash usuli.

1. Kirish. Lotfiy Zade tomonidan taklif bildirilgan noravshan to'plamlarning matematik nazariyasi noravshan tushunchalar va bilimlarni tasvirlash, ushbu bilimlar bilan ishlash va noaniq xulosalar chiqarish imkonini beradi. Oxirgi yillarda noravshan boshqaruv-noravshan to'plamlar nazariyasini qo'llash tadqiqotlarning eng faol va samarali yo‘nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda. Zamonaviy fan va texnikada differensial tenglamalarni sonli yechish turli sohalardagi tadqiqotchilar va muhandislar oldida turgan asosiy muammo hisoblanadi. Bu muammo, ayniqsa, aniq analitik echimlar mavjud bo'lmagan yoki olish qiyin bo'lgan dinamik tizimlarni modellashtirish masalalarida ayniqsa dolzarb bo'lib qoladi.

So'nggi o'n yilliklarda noravshan to'plamlar nazariyasi ma'lumotlardagi noaniqlik va yaqinlikni tavsiflash uchun kuchli vosita sifatida tadqiqotchilar e'tiborini tortdi. Shu nuqtai nazardan, differensial tenglamalarni sonli yechish uchun noaniq yondashuvlardan foydalanish dinamik jarayon modellarida noaniqlik va noaniqlikni hisobga olishning istiqbolli usulini taqdim etadi.

Noravshan to'plamlar nazariyasidan foydalangan holda differensial tenglamalarni sonli yechish usullarini ko'rib chiqamiz.

2. Metod va model.

2.1 Oddiy differensial tenglamalarni noravshan sonlarda Runge-Kutta usuli orqali yechish

Odatda oddiy differensial tenglamalarni sonli yechish uchun Runge-Kutta usulining algoritmi quyidagicha ifodalaymiz:

1. Dastlabki shartlarni o‘rnatamiz: funksiyaning qiymatlarini va uning hosilalarini boshlang'ich nuqtasida aniqlaymiz.

2. Integratsiya bosqichini o‘rnatamiz: funksiya qiymatlari hisoblab chiqiladigan integratsiya bosqichini tanlaymiz.

3. Funksiya qiymatlarini ishga tushirish: funksiyaning boshlang'ich qiymatlarini boshlang'ich shartlarga muvofiq o‘rnatamiz.

4. Integratsiya aylanishi: har bir integratsiya bosqichi uchun quyidagi amallarni bajaramiz:

a). Usul koeffitsientlarini hisoblash: Runge-Kutta usuli funksiyaning oldingi qiymatlari va uning hosilalariga bog'liq bo‘lgan bir nechta koeffitsientlarni hisoblashni o‘z ichiga oladi.

b). Funksiya qiymatlarini yangilash: olingan koeffitsientlar va funksiyaning joriy qiymatlaridan foydalanib, keyingi bosqichda yangi funksiya qiymatini hisoblash.

c). Keyingi bosqichga o‘tish: o‘zgaruvchining joriy qiymatlarini yangilash, integrasiyaning keyingi bosqichiga o‘tish.

5. Kerakli aniqlik yoki belgilangan o‘zgaruvchiga yetguncha 4-bosqichni takrorlash.

6. Natijalarni ko‘rsatish: natijada olingan funksiya qiymatlarini ko‘rsatish yoki saqlash.

Runge-Kutta usulining algoritmi usulning tanlangan versiyasiga bog'liq bo‘ladi, masalan, 4-tartibli Runge-Kutta usuli (RK4), 3-tartibli Runge-Kutta usuli va boshqalar. Har bir versiyada koeffitsientlarni hisoblash va funksiya qiymatlarini yangilash uchun o‘ziga xos formulalar mavjud.

Quyida 4-tartib Runge-Kutta usulini amalga oshirish uchun algoritm keltirilgan:

Bizga quyidagi Koshi masalasi berilgan bo‘lsin

$$y' = f(x;y),\ \ y(x_0) = y_0$$

Bu masalani $[a;b]$ oraliqdagi yechimini quyidagi algoritmlarni bajarib yechamiz.

$$x_i = x_0 + ih,\ i = \overline{0,N},\quad h = \frac{b-a}{N}$$

$$y(x_i) = y_i$$

$$k_1^{(i)} = hf\left(x_i, y_i\right)$$

$$k_2^{(i)} = hf\left(x_i + \frac{h}{2}, y_i + \frac{k_1^{(i)}}{2}\right)$$

$$k_3^{(i)} = hf\left(x_i + \frac{h}{2}, y_i + \frac{k_2^{(i)}}{2}\right)$$

$$k_4^{(i)} = hf\left(x_i + h, y_i + k_3\right)$$

$$y_{i+1} = y_i + \frac{1}{6}\left[k_1^{(i)} + 2k_2^{(i)} + 2k_3^{(i)} + k_4^{(i)}\right]$$

Har bir x_i lar uchun mos ravishda y_i larni topib olamiz. Qancha ko‘p y_i larni topsak yechim ham aniqlashib boradi.

1-Misol. Quyidagi Koshi masalasini $[0;1]$ oraliqda $h = 0.1$ qadam bilan Runge-Kutta usuli yordamida yeching?

$$\begin{cases} y' = x + 2y \\ y(0) = 1 \end{cases}$$

Yechish:

$x_0 = 0,\ y_0 = 1$ paytdagi $k^{(0)}$ larni quyidagicha topib olamiz

$$k_1^{(0)} = 0{,}1 \cdot f\left(0;1\right) = 0{,}1 \cdot \left(0 + 2 \cdot 1\right) = 0{,}2$$

$$k_2^{(0)} = 0{,}1 \cdot f\left(0 + \frac{0{,}1}{2}; 1 + \frac{0{,}2}{2}\right) = 0{,}1 \cdot \left(0{,}05 + 2{,}2\right) = 0{,}225$$

$$k_3^{(0)} = 0{,}1 \cdot f\left(0 + \frac{0{,}1}{2}; 1 + \frac{0{,}225}{2}\right) = 0{,}1 \cdot \left(0{,}05 + 2{,}225\right) = 0{,}2275$$

$$k_4^{(0)} = 0{,}1 \cdot f\left(0 + 0{,}1; 1 + 0{,}2275\right) = 0{,}1\left(0{,}1 + 2{,}455\right) = 0{,}2555$$

$$y_1 = y_0 + \frac{1}{6}\left[k_1^{(0)} + 2k_2^{(0)} + 2k_3^{(0)} + k_4^{(0)}\right] =$$

$$= 1 + \frac{1}{6}\left[0{,}2 + 2 \cdot 0{,}225 + 2 \cdot 0{,}2275 + 0{,}2555\right] = 1{,}22675$$

$x_1 = 0{,}1;\ y_1 = 1.22675$ nuqtadagi $k^{(1)}$ larni ham yuqoridagi amallar kabi topib olamiz va hokazo.

=D2*(B2+D2+2*(C2+I2))

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
1	i	xi	yi	h	a	b	k1	k2	k3	k4	k
2	0	0	1	0,1	0	1	0,2	0,225	0,2275	0,2555	0,22675
3	1	0,1	1,22675				0,25535	0,280885	0,2834385	0,3120377	0,28267245
4	2	0,2	1,50942245				0,32188449	0,354072939	0,357291784	0,393342847	0,35632613
5	3	0,3	1,86574858				0,40314972	0,443464688	0,447496185	0,492648953	0,446286736
6	4	0,4	2,312035316				0,50240706	0,55264777	0,55767184	0,613941431	0,556164619
7	5	0,5	2,868199935				0,62363999	0,686003986	0,692240386	0,762088064	0,690369466
8	6	0,6	3,558569401				0,77171388	0,848885268	0,856602407	0,943034362	0,854287265
9	7	0,7	4,412856666				0,95257133	1,047828467	1,05735418	1,164042169	1,054496466
10	8	0,8	5,467353132				1,17347063	1,290817689	1,302552395	1,433981105	1,299031983
11	9	0,9	6,766385115				1,44327702	1,587604725	1,602037496	1,763684522	1,597707665
12	10	1	8,36409278				1,77281856	1,950100412	1,967828597	2,166384275	1,962510141
13											

1-rasm. Runge Kutta usuli orqali olingan koeffitsiyentlar

Endi yuqoridagi misolni $L-R$ tipdagi noravshan sonlar yordamida ko‘rib chiqamiz.

2-Misol. Quyidagi Noravshan funksiyani va noravshan boshlang’ich masalani $[0;1]$ oraliqda $h=0.1$ qadam bilan Runge-Kutta usuli yordamida yeching.

$$\begin{cases} y' = \{1;\ 0,1;\ 0,2\}\, x + \{2;\ 0,1;\ 0,3\}\, y \\ y(0) = \{1;\ 0,2;\ 0,3\} \end{cases}$$

Yechish:

1-qadam. Dastlab nuqtaning *chap* atrofi uchun tenglama va boshlang’ich shartni tuzib olamiz.

$$\begin{cases} y' = 0,9x + 1,9y \\ y(0) = 0,8 \end{cases}$$

$x_0 = 0,\ y_0 = 0,8$ paytdagi $k^{(0)}$ larni quyidagicha topib olamiz

$$k_1^{(0)} = 0,1 \cdot f(0;\ 0,8) = 0,1 \cdot (0,9 \cdot 0 + 1,9 \cdot 0,8) = 0,152$$

$$k_2^{(0)} = 0,1 \cdot f\left(0 + \frac{0,1}{2};\ 0,8 + \frac{0,152}{2}\right) = 0,1 \cdot (0,9 \cdot 0,05 + 1,9 \cdot 0,876) = 0,17094$$

$$k_3^{(0)} = 0,1 \cdot f\left(0 + \frac{0,1}{2};\ 0,8 + \frac{0,17094}{2}\right) = 0,1 \cdot (0,9 \cdot 0,05 + 1,9 \cdot 0,88547) = 0,1727393$$

$$k_4^{(0)} = 0,1 \cdot f(0 + 0,1;\ 0,8 + 0,1727393) = 0,1(0,9 \cdot 0,1 + 1,9 \cdot 0,9727393) = 0,193820467$$

$$y_1 = y_0 + \frac{1}{6}\left[k_1^{(0)} + 2k_2^{(0)} + 2k_3^{(0)} + k_4^{(0)}\right] =$$

$$= 1,9 + \frac{1}{6}[0,152 + 2 \cdot 0,17094 + 2 \cdot 0,1727393 + 0,193820467] = 2,0721965$$

$x_1 = 0,1;\ y_1 = 2,0721965$ nuqtadagi $k^{(1)}$ larni ham yuqoridagi amallar kabi topib olamiz va hakazo.

2-qadam. Endi nuqtaning *o‘ng* atrofida tenglama va boshlang’ich shartlarni tuzib olamiz.

$$\begin{cases} y' = 1,2x + 2,3y \\ y(0) = 1,3 \end{cases}$$

$x_0 = 0,\ y_0 = 1,3$ paytdagi $k^{(0)}$ larni quyidagicha topib olamiz

$$k_1^{(0)} = 0,1 \cdot f(0; 1,3) = 0,1 \cdot (1,2 \cdot 0 + 2,3 \cdot 1,3) = 0,299$$

$$k_2^{(0)} = 0,1 \cdot f\left(0 + \frac{0,1}{2}; 1,3 + \frac{0,299}{2}\right) = 0,1 \cdot (1,2 \cdot 0,05 + 2,3 \cdot 1,4495) = 0,339385$$

$$k_3^{(0)} = 0,1 \cdot f\left(0 + \frac{0,1}{2}; 1,3 + \frac{0,339385}{2}\right) = 0,1 \cdot (1,2 \cdot 0,05 + 2,3 \cdot 1.4696925) = 0,344029275$$

$$k_4^{(0)} = 0,1 \cdot f(0 + 0,1; 1,3 + 0,344029275) = 0,1(1,2 \cdot 0,1 + 2,3 \cdot 1,644023275) = 0,3901267333$$

$$y_1 = y_0 + \frac{1}{6}\left[k_1^{(0)} + 2k_2^{(0)} + 2k_3^{(0)} + k_4^{(0)}\right] =$$

$$= 2,3 + \frac{1}{6}[0,299 + 2 \cdot 0,339385 + 2 \cdot 0,344029275 + 0,39012673] = 2,6426592139$$

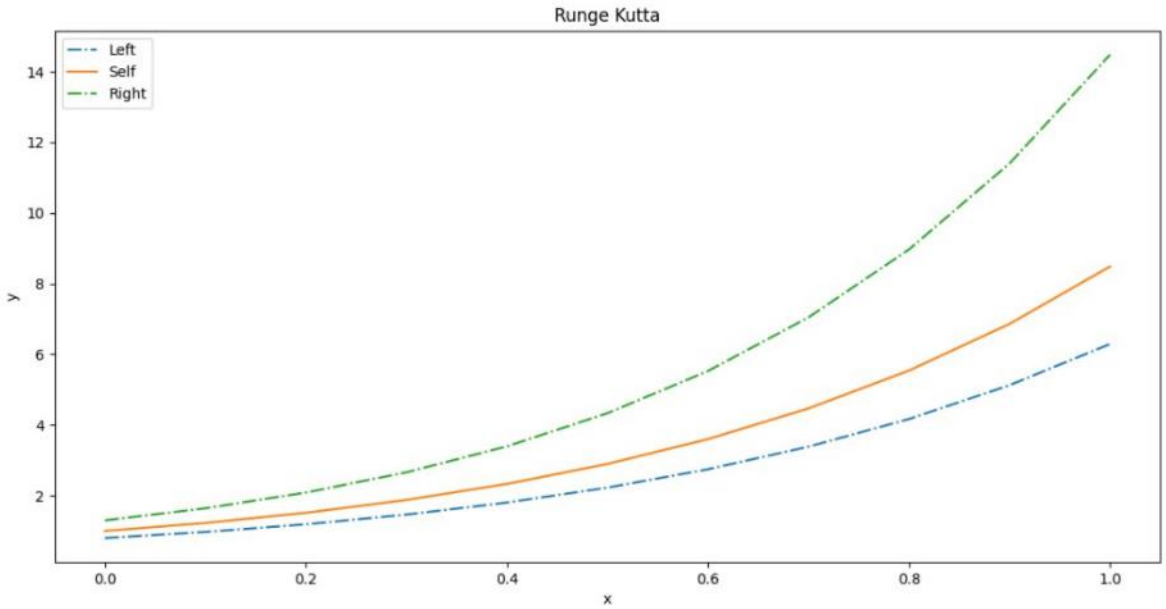
$x_1 = 0,1;\ y_1 = 2,6426592139$ nuqtadagi $k^{(1)}$ larni ham yuqoridagi amallar kabi topib olamiz va hokazo.

1-jadval.

Runge Kutta usuli orqali L-R tipidagi noravshan sonlar uchun koeffitsiyentlar.

	x (left)	x (self)	x (right)	y (left)	y (self)	y (right)	f (left)	f (self)	f (right)
0	0	0	0	0,8	1	1,3	1,52	2	2,99
1	0,1	0,1	0,1	0,9722	1,22675	1,64266	1,93717	2,5535	3,89812
2	0,2	0,2	0,2	1,19034	1,51477	2,08742	2,44164	3,22954	5,04107
3	0,3	0,3	0,3	1,46403	1,87763	2,66069	3,05166	4,05527	6,47958
4	0,4	0,4	0,4	1,80491	2,3319	3,39569	3,78933	5,0638	8,29008
5	0,5	0,5	0,5	2,22703	2,89781	4,33425	4,68136	6,29563	10,5688
6	0,6	0,6	0,6	2,74739	3,60009	5,529	5,76004	7,80018	13,4367
7	0,7	0,7	0,7	3,38654	4,46892	7,04621	7,06443	9,63784	17,0463
8	0,8	0,8	0,8	4,16935	5,54118	8,96925	8,64176	11,8824	21,5893
9	0,9	0,9	0,9	5,12587	6,86191	11,4031	10,5491	14,6238	27,3071
10	1	1	1	6,29244	8,48611	14,4798	0	0	0

Bu holda noravshan sonning o‘ng va chap atroflariga mos ravishda, funksiyaning ham chap va o‘ng chegaradagi qiymatlariga mos grafiklari ham keltirilgan. 2-rasmda olingan qiymatlarga mos funksiyalar grafiklari keltirilgan. (chap va o‘ng chegaralari bilan)

2-rasm. Runge Kutta usuli orqali noravshan sonlarda funksiya grafiklari

2.2 Xususiy hosilali differensial tenglamani noravshan to‘plamlar yordamida yechish algoritmi

3-Misol.

Quyidagi

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}-\frac{\partial^2 u}{\partial y^2}=0 \qquad (1)$$

$$u(x,0)=4x(1-x) \qquad (2)$$

$$u(0,t)=u(1,t)=0 \qquad (3)$$

chegaraviy masalani haydash (progonka) usuli bilan $h=0{,}1$, $l=0.01$ deb yeching.

Yechish. $h=0{,}1$, $l=0.01$ bo‘lganligi uchun $\alpha=\frac{l}{h^2}=1$ bo‘ladi.

Berilgan chegaraviy masalani ayirmali masalaga o‘tkazamiz:

$u_{i+1,j+1}-3u_{i,j+1}+u_{i-1,j+1}+u_{i,j}=0,\ i=1,2,\ldots,10;\quad j=0,1,2,\ldots.,$

$u_{i0}=4x_i(1-x_i)$

$u_{0j}=u_{10j}=0$

Haydash usuliga ko‘ra (1) ni

$$u_{i\,j+1}=a_{i\,j+1}\left(b_{i\,j+1}+u_{i+1,\,j+1}\right) \qquad (4)$$

ko‘rinishga keltiriladi, bu yerda $a_{i\,j+1}, b_{i\,j+1}$ miqdorlar quyidagicha ketma-ketlikda aniqlanadi:

$$a_{1,j+1}=\frac{1}{2+\alpha}=\frac{1}{3}$$

$$\begin{cases} a_{i,j+1} = \dfrac{1}{3 - a_{i-1,j+1}} \\ b_{ij+1} = a_{i-1,j+1} b_{i-1,j+1} + u_{ij} \end{cases}$$

Keyin (3) dan $u_{10,j+1} = 0$ ligi ma'lum bo'lganligi uchun (4) dan $u_{i\,j+1}$ larni $i = 9,8,\ldots,1$ deb topiladi.

Shunday qilib, $u(x,t)$ ni t_j dagi qiymatlari ma'lum bo'lsa, $t = t_{j+1}$ dagi qiymatlarini haydash usuli bilan topish mumkin.

Shunday qilib, birinchi qatlamda juoylashgan tugunlarda yechimning taqribiy qiymatlari topildi. Keyingni qatlamdagi tugunlarda yechimni aynan shu amallarni bajarib, topiladi.

4-Misol. Quyidagi

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} - \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 0 \qquad (5)$$

$$u(x,0) = \{0,2;\ 0,01;\ 0,02\}\, x(1-x)\sin(\pi x), \qquad \left.\frac{\partial u}{\partial y}\right|_{y=0} = 0 \qquad (6)$$

$$u(0,y) = 0\,, \qquad u(1,y) = 0 \qquad (7)$$

Chegaraviy masalani to'r metodi bilan $h = 0,1$, $l = 0.01$ deb yeching. Yechish. Differensial masalani ayirmali masalaga o'tkazamiz.

$$u_{i,j+1} = u_{i+1,j} + u_{i-1,j} - u_{i,j-1}, \qquad (8)$$

$$u(x,0) = \{0,2;\ 0,01;\ 0,02\}\, x(1-x)\sin(\pi x), \qquad \left.\frac{\partial u}{\partial y}\right|_{y=0} = 0 \qquad (9)$$

$$u_{0,j} = 0\,, \qquad u_{10\,j} = 0. \qquad (10)$$

Ayirmali tenglama (8) ni $j = 0$ da yozamiz: $u_{i1} = u_{i+1,0} + u_{i-1,0} - u_{i,-1}$,

Bundan va (9) ning ikkinchisidan $u_{i,-1}$ ni yo'qotsak, $u_{il} = \dfrac{u_{i+1,0} - u_{i-1,0}}{2}$ hosil bo'ladi. Natijada quyidagi

$$\begin{cases} u_{i,j+1} = u_{i+1,j} + u_{i-1,j} - u_{i,j-1}, \quad j = 1,2,3,4 \\ u_{l0} = 0,2x_i(1-x_i)\sin(\pi x_i), \qquad u_{il} = \dfrac{u_{i+1,0} - u_{i-1,0}}{2}, \quad i = 1,2,\ldots,9 \\ u_{0,j} = 0, \qquad u_{10\,j} = 0, \quad j = 0,1,2,3,4,5 \end{cases}$$

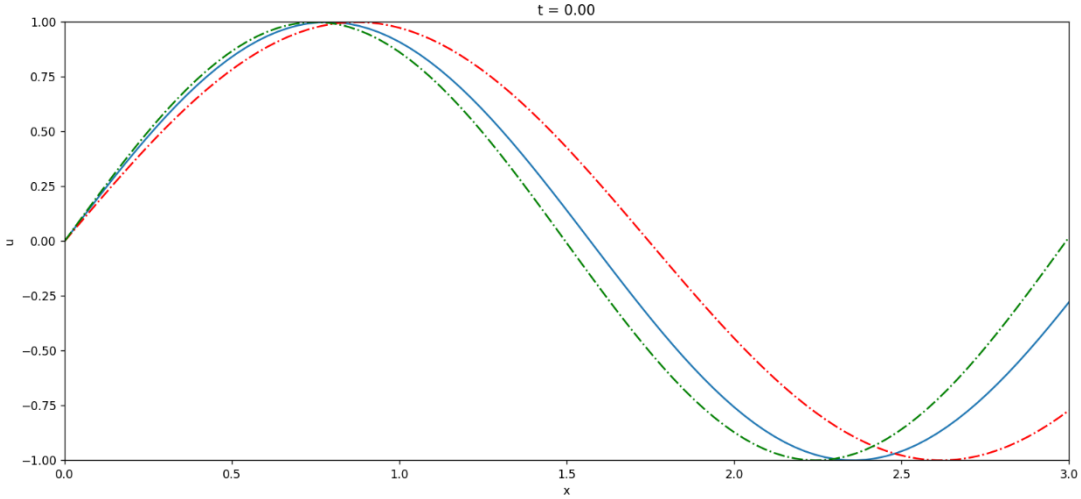
ayirmali tenglamalar sistemasiga ega bo'lamiz. Hisoblash natijalarini jadvalga joylashtiramiz. Jadvalning birinchi yo'liga u_{i0} larning qiymatini yozamiz, ikkinchi yo'liga esa birinchi yo'ldagi qiymatlardan foydalanib, u_{i1}larning qiymatlarini joylashtiramiz. Keyingi qatlamdagilarni (8) dan foydalanib aniqlaymiz. Masalaning simmetriyasini e'tiborga olib, natijani faqat $0 \le x \le 0,5$ oraliq uchun keltiramiz.

2-jadval.

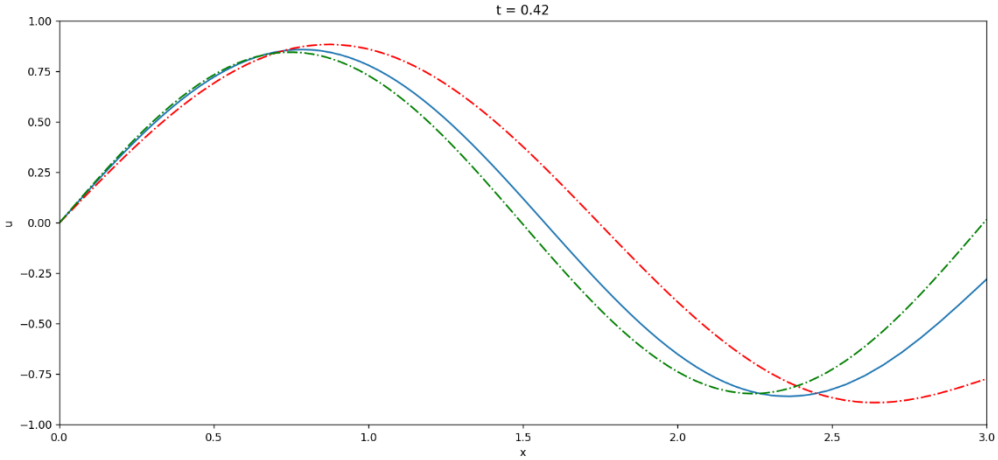
x_i larga mos y_i lar qiymatlari

y_j/x_i	*0*	*0,1*	*0,2*	*0,3*	*0,4*	*0,5*
0	0	0,0056	0,0188	0,0340	0,0457	0,0500
l	0	0,0094	0,0198	0,0323	0,0420	0,0457
2l	0	0,0142	0,0229	0.0278	0.0323	0,0340
3l	0	0,0135	0,0222	0,0229	0,0198	0,0189
4l	0	0,0080	0,0135	0,0142	0,0095	0,0056
5l	0	0	0	0,0001	0	0,0001

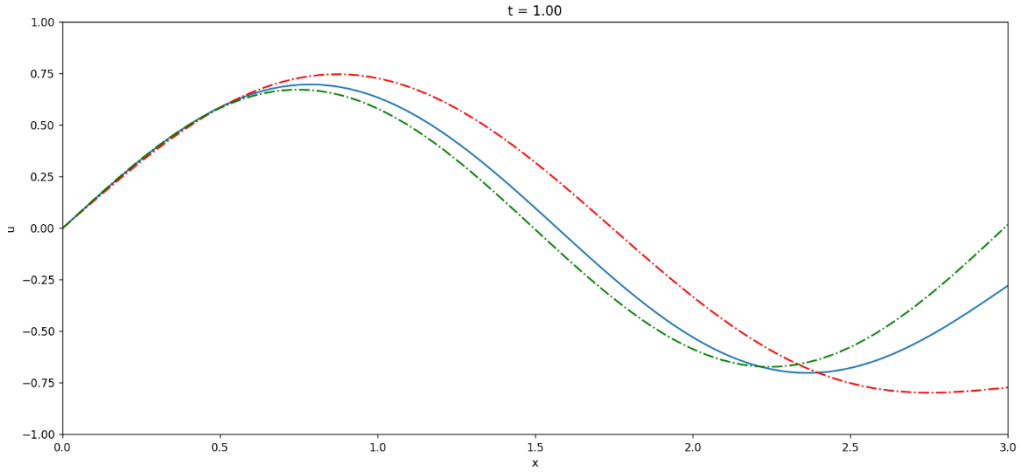
3-5 rasmlarda ko‘k rangda funksiya asosiy qiymatlariga, qizil rangda noravshan sonning chap chegarasiga, yashil rangda noravshan sonning o‘ng chegarasiga mos grafiklar tasvirlangan.

3-rasm. t=0

4-rasm. t=0,42

5-rasm. t=1

Xulosalar. 2.1 da o‘rganilgan oddiy differensial tenglamalarni sonli yechishning Runge-Kutta usuli - bu asosiy sonli yechish usullaridan biri hisoblanadi. Runge-Kutta usuli, differensial tenglamalarini yechish uchun ishlatiladigan bir necha qadamli yechish usulidir. Uning bir nechta darajali usullari mavjud bo’lib, 4-darajali usulidan foydalanildi. Runge-Kutta usulining 4-darajali usuli, diferensial tenglamalarni sonli yechimini hisoblash uchun foydalaniladi va birinchi darajali Runge-Kutta usulidan ko’ra yuqori aniqlilikda natijalar beradi. Bu usulda, har bir qadamda to'rt koeffitsient hisoblanadi. Avval, boshlang'ich qiymati ishlatib, birinchi koeffitsient hisoblanadi. Keyin, bu koeffitsient ishlatilib, ikkinchi koeffitsient hisoblanadi. Uchinchi ko'rinish esa ikkinchi koeffitsient ishlatilganida hisoblanadi va oxirgi to'rtinchi koeffitsient aniqlanadi. Hamma koeffitsient aniqlangandan keyin funksiyaning qiymati chiqadi. Bu orqali L-R tipidagi noravshan sonlarga nisbatan noravshan funksiyaning mos ravishda chap(left) va o‘ng(right) qiymatlariga mos natijalar olinib, grafiklar qurilgan.

2.2 da xususiy hosilali differensial tenglamaga noravshan sonlar orqali qo‘yilgan Koshi masalasi haydash usuli orqali sonli yechilgan. L-R tipidagi noravshan sonlarda o‘rganilgan masalalarning chap(left) va o‘ng(right) yechimlari olinib, grafiklar chizilgan.

Ushbu tadqiqotlar ayirmali sxemalardagi noravshanlikni hisobga oluvchi algoritmlarni ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, bu bilan tizimlarni taxminiy va noravshan ma'lumotlar bilan modellashtirishning aniqroq usullarini taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Isroilov M. Hisoblash usullari. II tom. Toshkent.Iqtisod-Moliya 2008. 320 b.
2. L. A. Zadeh, “Fuzzy Sets”, Information and Control, 8:3 (1965), 338–353
3. Л. А. Заде, “Нечеткие множества”, Нечеткие системы и мягкие вычисления, 10:1 (2015), 7–22 ;

4. Muxamediyeva D.T. Noravshan axborotlarni qayta ishlash asosida sust shakllangan jarayonlarni bashoratlash va muqobillashtirish modellari. «Fan va texnologiya» -Toshkent,2012, 376 bet.

5. Muxamediyeva D.T. Yumshoq hisoblashlar yordamida muqobillashtirish masalalarini yechish. «Navruz». Toshkent. 2015. 281 b.

6. Sokhibjan Yunusovich Muminov, Abdugofur Azamat ugli Abduraxmanov, Bunyodbek Jakhongir ugli Jumanazarov. Solving Fuzzy Differential Equations Using the Third Order Runge-Kutta Method for a Three-Step Antiharmonic Mean. 5th International Scientific and Practical Conference recent scientific investigation Oslo, Norway. 2022. pp 476-478.

7. Muhamediyeva D. K., Nurumova A. Y., Muminov S. Y. Fuzzy evaluation of cotton varieties in the natural climatic. IOP Conference Series: Earth and Environmental science. (Scopus). Doi: 10.1088/1755-1315/1076/1/012043.

8. S. Y. Muminov, M. T. Yusupova. On the global existence of solutions to fuzzy differential equations. Fan, ta'lim, innovatsiyalar: dolzarb muammolar va zamonaviy yo'nalishlar mavzusida respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. Xiva-2023. 81-83 bb.

9. Muhamediyeva D. K., Nurumova A. Yu., Muminov S.Y, Numerical modeling of cross-diffusion processes. E3S Web of Conferences 401, 05060 (2023) CONMECHYDRO-2023. (Scopus) DOI:/10.1051/e3sconf/202340105060

10. D. K. Muhamediyeva, S. Y. Muminov, M. E. Shaazizova, Ch. Hidirova, Yu. Bahromova. Limited different schemes for mutual diffusion problems. E3S Web of Conferences 401, 05060 (2023) CONMECHYDRO-2023. (Scopus) DOI:/10.1051/e3sconf/202340105057

11. Muminov Sokhibjan Yunusovich. Construction of self-similar solutions of the system of nonlinear differential equations of cross-diffusion. II International scientific conference Beijing. China. 18-19.07.2023. Doi: 10.5281/zenodo.8178835

12. Муминов С. Ю. Автомодельные решение системы нелинейных дифференциальных уравнений кросс-диффузии**.** Проблемы вычислительной и прикладной математики. № 4(51). Ташкент-2023.

13. Муминов С. Ю. Автомодельные решения нелинейных дифференциальных уравнений параболического типа для моделирования диффузионных процессов. Вестник аграрной науки Узбекистана. № 4(10). Ташкент-2023.

14. Kaleva, O. Fuzzy differential equations / O. Kaleva // Fuzzy Sets and Systems. — 1987. — Vol. 24, № 3. — P. 301 — 317.

15. Комлева, Т.А. Усреднение нечетких дифференциальных уравнений / Т.А. Комлева, А.В. Плотников, Л.И. Плотникова // Тр. Одес. политех. ун-та. — Одесса, 2007. — Вып. 1(27). — С. 185 — 190.

ГЕНДЕР ЁНДАШУВ АСОСИДА ЎСМИР ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРДА ИЖТИМОИЙ РОЛЛАРНИ ТАРКИБ ТОПТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Йолдашов Жавлонбек Дилшод ўғли,
Урганч давлат педагогика институти Аниқ ва амалий фанлар факултети
Жисмоний маданият қафедраси ўқитувчиси
Ибрагимов Шерзод Шавкатович
Урганч давлат педагогика институти Педагогика факультетида тьютор

Аннотация. Ушбу мақолада гендер ёндашув асосида ўсмир ёшдаги ўқувчиларда ижтимоий ролларни таркиб топтириш йўллари, воситалари, таъсир этувчи омиллар ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, мақолада ижтимоий роллар тақсимотининг асосини биологик омиллар ташкил этиши таъкидланган.

Калит сўзлар: гендер ёндашув, гендер маданият, ижтимоий роллар, ўсмир ёшдагиўқувчи, гендер онг, ижтимоий-педагогик омиллар, воситалар, педагогик имкониятлар,гендер стереотиплар.

СПОСОБЫ СОСТАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ РОЛИ У ШКОЛЬНИКОВ-ПОДРОСТКОВ НА ОСНОВЕ ГЕНДЕРНОГО ПОДХОДА

Аннотация. В данной статье на основе гендерного подхода обсуждаются способы, средства и факторы воздействия на формирование социальных ролей у школьников-подростков. В статье также говорится, что биологические факторы составляют основу распределения социальных ролей.

Ключевые слова: гендерный подход, гендерная культура, социальные роли, школьник-подросток, гендерное сознание, социально-педагогические факторы, инструменты, педагогические возможности, гендерные стереотипы.

WAYS OF COMPOSING SOCIAL ROLES IN ADOLESCENT STUDENTS BASED ON THE GENDER APPROACH

Abstract. In this article, based on the gender approach, the ways, means, and influencing factors of forming social roles in adolescent students are discussed. The article also states that biological factors form the basis of the distribution of social roles.

Key words: gender approach, gender culture, social roles, adolescent student, gender consciousness, socio-pedagogical factors, tools, pedagogical opportunities, gender stereotypes.

Бугунги кунга келиб анъанавий гендер стереотиплар ижтимоий воқелик таъсирида ўзгариб бормоқда. Глобаллашув натижасида оммавий маданиятнинг тобора кенгроқ ҳудудларни қамраб олаётганлиги туфайли гендер маданиятнинг ўзига хос шакллари диффузияга учрамоқда. Гендер маданиятнинг тараққиёти ҳам прогрессив ва регрессив характерга эга. Шунга кўра гендер маданиятнинг ўзгариб бораётганлиги ушбу йўналишда изланишларни амалга ошириш, айниқса ўсмир ёшдаги ўқувчиларда оммавий маданиятга қарши иммунитетни шакллантиришда гендер ёндашувга таяниш заруриятини кучайтирмоқда. Шахснинг гендер идентификацияси ва ижтимоий ролларининг унга мувофиқлиги масаласи кун сайин долзарблашмоқда. Гендер маданиятнинг бугунги кунда ўз ечимини кутаётган муаммоларини педагогик нуқтаи назардан ёндошган ҳолда аниқлаш ёш авлодни маънавий ахлоқий тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ахлоқий маданият ўзининг гендер хусусиятларига эга. Бунда аёллар учун бажариш мумкин бўлган хатти-ҳаракатлар, қадриятлар билан боғлиқ ҳолда ажратиб кўрсатилади. Бироқ уларнинг айримларини эркаклар бажаришларига йўл қўйилмайди. Эстетик маданият ҳам гендер ҳарактерга эга. Чунки аёллар ва эркаклар орасида гўзаллик ўзаро фарқланади. Ҳам ҳаётда ҳам санъатда бу фарқ яққол кўринади[1].

Ислом дини тамойилларига кўра аёллар ва эркакларга хос бўлган стереотиплар мавжуд. Жинсларга хос хатти-ҳаракатларнинг аксарияти асрлар давомида қадрият даражасига кўтарилиб, бугунги кунга қадар етиб келган. Мазкур қадриятларнинг аксарияти ўзбек халқининг турмуш тарзи, урф-одатларига сингиб кетган. Бу аёллар ва эркакларнинг кундалик эҳтиёжлари, ҳаётий фаолиятлари, ижтимоий турмуш ва муайян тарихий шароит талабларига кўра эркаклар ва аёлларга хос ролларнинг ўзаро ўрин алшмашиниши, эркаклик ва аёллик моделларида намоён бўладиган миллий анъаналарда ўз ифодасини топади.

Кўриниб турибдики, гендер – маданиятнинг ажралмас қисми бўлганлиги учун ҳам бугунги кунда “оммавий маданият”нинг бир бўлаги сифатида намоён бўлмоқда. Бунда кўзга ташланаётган энг муҳим ҳолат гендер роллар ва гендер қиёфаларнинг алмашинаётганлигидир[2]. Бундай алмашиниш айниқса ўсмир ёшдаги ўғил ва қиз болалар қиёфасида яққол намоён бўлмоқда. Маълумки, ўсмир ёшдаги ўғил ва қиз болалар онгига “оммавий маданият” жадаллик билан таъсир кўрсатмоқда. Бу эса гендер онгнинг ўзгаришига олиб келмоқда. Шунинг учун ҳам биз бугунги Ўзбекистон жамиятида гендер қиёфаларнинг шаклланишида “оммавий маданият”нинг таъсирини таҳлил этишга ҳаракат қиламиз. Шу асосда гендер зиддиятларни бартараф этиш орқали ўсмир ёшдаги ўқувчилар онгида гендерга хос қарашларни таркиб топтиришнинг педагогик воситалари, усул ва методларини тадбиқ этиш мақсадини амалга оширамиз.

Шу мақсадда биз ўсмир ёшдаги ўқувчиларда “оммавий маданият”га қарши иммунитетни шакллантириш мақсадида гендер онгнинг ўзига хос жихатлари ва ижтимоий воқеликнинг унга кўрсатадиган таъсирини ҳам рефлексив методлар ёрдамида аниқлашга интилдик [4]. Эркаклик ва аёллик ижтимоий воқеликнинг таркибий қисми сифатида муайян маданий установкалар, хулқ-атвор меъёрлари, ижтимоий роллар, қадриятли йўналишлар, эркак ва аёлларга хос бўлган хатти-харакатлар мажмуини мужассамлаштиради.

Ўз табиатига кўра миллий маданият асрлар синовидан ўтган қадриятлар мажмуидир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, “оммавий маданият” ўсмир ёшдаги ўғил ва қиз болаларга ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатмоқда. Гендер хусусиятлар болаларда ижтимоийлашиш жараёнида шаклланади. Катта бўлган сари болалар уларга қандай хулқ- атвор стереотиплари ва фаолият турлари хослигини билиб оладилар. Шу билан бир қаторда жинсий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда қандай ролларни бажариши керак, қайсиларини бажариш хос эмаслигини ҳам англаб етади. Ўғил ва қиз болаларнинг жинсларига кўра роллари хулқ-атвор шаклларида намоён бўлади. Буларнинг барчаси кўплаб ўзгаришлар билан боғлиқ. Шундай ўзгаришлардан бири маданиятдаги ўзгаришлардир.

Ўғил ва қиз болалар орасида турли фарқлар улар хулқ-атворининг манбаи ҳисобланади. Бундай фарқлар меҳнат тақсимотини тўғри ташкил этиш учун зарур ҳисобланади. Меҳнатнинг тақсимланиши бир қатор ҳолатларнинг вужудга келишига асос бўлади. Масалан, қахр-ғазабнинг вужудга келиши, ғамхўрлик кўрсатиш, ривожланишга бўлган эҳтиёжнинг вужудга келиши кабилар. Гендер хусусиятлар асосан ўсмирлик ёшида яққол намоён бўлади[3]. Чунки бу ёшда ўқувчилар ижтимоийлаша бошлайдилар. Натижада улар хулқ-атворнинг ўзига хос жиҳатлари ва фаолиятнинг муайян турларини эгаллай бошлайдилар. Натижада ўсмирлар қандай ролларни бажариш унга тўғри келиши, қайсилари тўғри келмаслигини англаб етадилар.

Жамият ҳаётининг бир маромда кечиши учун муайян мувозанатни сақлаш зарур. Бу табиий ресурслар, жамият аъзолари томонидан яратилган моддий қадриятлар ва демографик кўрсаткичлардир. Бу далиллар жамият аъзоларининг хулқ-атворига таъсир кўрсатиб, улар орасида ролларнинг тақсимланишига асос бўлади. Ижтимоий роллар тақсимотининг асосини биологик омиллар ташкил этади. Айнан хулқ-атвордаги фарқлар атроф-муҳитдаги шарт-шароитларни аниқловчи омил ҳисобланади. Бу муайян қоидаларга асосланган хулқ-атвор кўринишлари бўлиб, ўғил ёки қиз болаларга хослиги намоён бўлади. Бу маданиятни ифодаловчи хатти-ҳаракатлар мажмуи бўлиб, тескари алоқани ифодалайди.

1-расм. Гендер маданиятнинг замонавий шаклларини вужудга келтирувчи ижтимоий-педагогик омиллар.

Бундай хулқ-атвор шахснинг эътиқодлари, установкалари, қадриятларини намоён этади. Турли маданиятларда ташқи муҳитга хос бўлган турли шароитлар намоён бўлади. Шунга кўра гендер хусусиятлар ҳам маданият билан боғлиқ ҳолда шаклланади.

Айни бир маданиятда эркак ва аёлларнинг тенглиги ва улар орасидаги фарқлар эътироф этилса, бу ҳаёт тарзи ва психологик хусусиятларда ҳам ўз ифодасини топади. Бошқа бир маданиятда жинслар ва уларнинг хатти-ҳаракатлари орасида кескин фарқлар мавжудлиги намоён бўлади. Бундай психологик хусусиятлар уларнинг ҳаёт давомийлигини таъминлаш ва ёш авлодни ривожланиши учун ғамхўрлик қилишида ҳам акс этади. У ёки бу маданиятда устиворлик қиладиган гендер фарқлар турли йўналишларга ҳам эга. Айни бир маданиятда барча қарорлар эркаклар томонидан қабул қилиниб, аёллар унга бўйсунса, бошқа бир маданиятда асосий тенденциялар қарама- қарши характер касб этиши мумкин.

Маданиятнинг бундай модели бой, ранг-баранг гендер тараққиётнинг таъминланишини тавсифлайди. Шу билан бир қаторда аниқланган гендер фарқлар кроссмаданиятнинг барқарорлиги билан изохланади. Бу муайян маданият учун хос бўлган ҳаёт тарзи билан боғлиқ ҳолда у ёки бу жинс вакиллари хулқ-атворида қатъийлашади. Гендер фарқлар ижтимоий-маданий ёндашувлар билан бир қаторда биологик моделларни ҳам ўз ичига олади.

Бугунги кунда ОАВда жамиятда қабул қилинган гендер роллар кенг тарғиб қилинмоқда. Гендер стереотипларнинг шаклланишига айниқса телевидения ва рекламаларнинг таъсири катта бўлмоқда. Анъанавий гендер ролларнинг ўзгариши ҳаёт тарзининг бузилишига олиб келмоқда. Бундай бузилишга ёшлар катта хисса қўшмоқдалар. Бошқа бир томондан бундай таъсир ёшларда оммавий онгнинг шаклланишигакатта хисса қўшмоқда.

Жамият ҳаётига босқичма босқич ноанъанавий аёл ва эркак қиёфасининг кириб келиши гендер муносабатлар субъектларида толерантликка асосланган

муносабатларнинг шаклланишига асос бўлмоқда. Миллий маданиятимизда асрлар давомида жамият аъзолари онгида эркак ва аёлларга хос хулқ-атвор стереотиплари, урф-одат ва установкалар шаклланган. Бундай хулқ-атвор стереотипларига жамиятнинг аксарият вакиллари қатъий амал қилиб келмоқдалар. Улар хос маданият вакиллари сифатида эътироф этилмоқдалар.

Хулқ-атворнинг янгича моделлари шаклланишида шахснинг ижтимоийлашувига ўзига хос тарзда кўмаклашаётган оммавий алоҳида хисса қўшмоқда. Мазкур воситалар ёшларда янгича гендер хулқ-атвор стереотиплари шаклланишига хизмат қилмоқда. Бу соҳада нодавлат телеканаллар, ижтимоий тармоқларнинг аҳамияти катта бўлмоқда. Эркак ва аёлларга хос роллар ОАВ орқали тарғиб этилмоқда.

Оммавий ахборот воситалари аёллар ва эркакларга хос замонавий ролларни тарғиб қилиш орқали ёш авлод айниқса ўсмирлар онгига катта таъсир кўрсатмоқда. Натижада уларда “оммавий маданият”га хос хулқ-атвор стереотиплари, установкалар, эътиқодлар таркиб топаяпти. Шунинг учун ҳам ўсмирларда жамият эҳтиёжлари ва талабларига мос хулқ-атвор стереотипларини шакллантиришда ОАВнинг масъулиятини ошириш талаб қилинмоқда.

Айни пайтда бу ўсмир ёшдаги ўқувчилар томонидан жамиятда қабул қилинган гендерга хос маданий стереотиплар сифатида идрок этилади. Гендер роллар ва стереотиплар қанчалик барқарор бўлмасин, “оммавий маданият” таъсирида ОАВ ёрдамида оммалашади ва кенг аудиторияларга мўлжалланади. Бундай аудиторияларда асосан ўсмир ёшдаги ўқувчилар ва талаба ёшларнинг иштироки назарда тутилади.

Ўғил ва қиз болаларнинг ижтимоийлашиш жараёни бир-биридан кескин фарқ қилиб, улардан жинсга хос ролларни ўзлаштиришни талаб қилади. Жинсга хос роллар – ижтимоий хулқ-атвор модели бўлиб, талаблар, стереотиплар, шарт-шароитлар мажмуи бўлиб, ўғил ва қиз болаларга йўналтирилади.

Бугунги кунда ўғил ва қиз болаларда гендер стереотипларнинг шаклланишида ижтимоий тармоқлар катта таъсир кўрсатмоқда. Ўсмир ёшдаги ўғил ва қиз болалар гибрид маданиятга хос бўлган ролларни ўзлаштиришда алоҳида ташаббус кўрсатмоқдалар.

Бунда рекламанинг ўрни беқиёс бўлиб, қизларга хос бўлмаган турли кийимлар, тақинчоқларни тавсия қилса, ўғил болалар учун ноодатий бўлган соч турмаклари, либосларни тарғиб қилишга катта ўрин ажратмоқда. “Оммавий маданият”нинг таъсири ўғил ва қиз болаларнинг нутқи, хатти-ҳаракатлари, мимикаси, соч турмаклари ва интилишларига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Ўсмирларнинг тасаввурида оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқлар хақиқий оламни намойиш қилувчи асосий восита сифатида таассурот қолдирмоқда. Улар ўзлари учун жозибали бўлган нарсаларни ижтимоий

тармоқдан изламоқдалар. Улар олаётган ахборотлар ўғил ва қиз болалар учун хос бўлмаган стереотипларни хам тақдим қилмоқда.

Айниқса, қиз болалар учун хос бўлмаган хулқ-атвор стереотипларини улар онгига сингдириш жадал кечмоқда. Қизларга хос бўлган анъанавий сифатлар инкор қилиниб, уларни замонавийлаштириш тарғиб этилмоқда. Бу эса қизлар хулқ-атворида мешчанлик, мода кетидан қувиш, дағаллик, миллий анъаналарга хос бўлмаган кийиниш тарзи, оилага беҳурматлик, уни қадрият даражасида идрок этмаслик каби салбий сифатларни таркиб топтирмоқда. Аксарият қизлар ўғил болаларга хос кийимлар кийиш, сочларини эркакча турмаклашни афзал кўрмоқдалар. Уларнинг нутқида ноодатий иборалар кенг қўлланилмоқда. Чекиш, спиртли ичимликларни ичиш, дискотекаларда ўғил болалар билан биргаликда рақс тушиш, бехаёликни тарғиб қилаётган кинофильмларни кўриш, қизлар ҳаётининг асосий мазмунига айланмоқда. Ярим яланғоч кийимлар, татировкалар, миллатимизга хос бўлмаган ноодатий соч турмаклари ҳам ўсмир ёшдаги қизлар орасида кенг тарқалмоқда. Бу эса қизларга хос анъанавий роллар ва сифатларни инкор қилмоқда.

Юқорида кўрсатилган далилларнинг барчаси ўсмир ёшдаги ўқувчиларда гендер ёндашув асосида “оммавий маданият”га қарши иммунитетни шакллантириш, ушбу мақсадга йўналтирилган педагогик жараёнда маданиятшуносликка асосланган ёндашувга таяниш, ушбу ёндашув доирасида ўсмир ёшдаги ўқувчиларни ижтимоийлаштиришнинг педагогик имкониятларини кенгайтириш каби муаммоларнинг ечими алоҳида долзарблик касб этаётганлигини кўрсатади.

References:

1. Hofstede G. Masculinity and Femininity: The taboo dimension of national cultures,1998. SAGE Publications Inc. 238 p.
2. https://www.yaneuch.ru/cat_08/gendernye-stereotipy-n- smjelzer/9817.579-399.page1.html
3. Гидденс Энтони._ Социология. 1999 -704с.
4. Тожибоева Х.М. “Гендер ёндашув асосида ўсмир ёшдаги ўқувчиларда “оммавий маданият”га қарши иммунитетни шакллантиришнинг педагогик стратегиялари” // Монография. – Тошкент: “Tafakkur qanoti” нашриёти, 2021. – 208 бет.

MAMLAKATIMIZ MUSIQA SAN'ATIDA CHOLG'U ANSAMBLLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Muborak Gadoyeva
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasi o'qituvchisi
info_dtpi@edu.uz dtpi@exat.uz

Annotatsiya. Musiqaning go'zalligi va mukammalligi bir qator omillar bilan bog'liqdir. Ohangni sirli, go'zal va maftunkor shakl topishida bu omillarning barchasi muhimdir. Musiqa sadolarini jonlantirgan ijro haqiqiy "samo'" ekanligini namoyon eta bilish kerak. Maqolada mamlakatimizda tashkil etilgan milliy cholg'u ansambllari va ularning rivojlanishi jarayonlari haqida ilmiy, ta'rixiy malumotlar jamlangan. O'tgan yillar mobaynida milliy cholg'u san'ati rivojiga hissa qo'shgan mahoratli ijrochilar va madaniyat xodimlarining mehnat faoliyati tahlil qilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: musiqa, san'at, cholg'u ansambli, xonanada, dutorchilik ansambli, g'ijjakchilaar ansambli, musiqa madaniyati, milliy san'at, ud, rubob, ashula, musiqa merosi, filarmoniya, bastakorlik.

KIRISH

Insoniyatning nafosatli va go'zal hayotini ohanglarda aks ettirishning o'z mushkulotlari mavjud. Avvalo, insonning o'z iste'dodi bo'lsa, ikkichisi uning xohishidir. Uchinchi tamoni kasbga bo'lgan munosabatning shakllanishi va bu kasbga mehr qo'yilishidir. Eng muhimi, uning sevqib ardoqlar hayotining mazmuniga aylantirish bilan bog'liqdir. Bu bilan shug'allanish esa, pirovardida ruhiyat ozig'iga aylanadigan sehrli ohanglarni tarannum etuvchi namoyanda bo'lib etishi bilan izohlanadi. Uning bir umr chekkan barcha mushkilliklarini hayot mazmuniga aylantiradi. Ularning ijodi esa insoniyat ma'naviyati, ruhiyati uchun xizmat qiluvchi musiqiy merosga aylanadi.[1]

Yurtimizda musiqa san'atini rivojlantirish, yosh iste'dodlarni qo'llabquvvatlash va rag'batlantirishga katta ahamiyat berilmoqda. Bolalar va san'at maktablari, kollej-litseylar, oliy o'quv yurtlaridagi o'quv-tarbiyaviy ishlarni zamon talablari darajasida tashkil etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Musiqa – inson ma'naviy olamining tarjimoni, u inson tuyg'usiga ta'sir etish bilan kishini ma'naviy jixatdan tarbiyalaydi. Bugungi kunda musiqa san'ati insonlarga va, ayniqsa, yoshlarga

[1] N.Sobirov "Rubob va ud cholg'u ijrochiligida shakllangan ustoz sozandalar" "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal – (2) I/2020 ISSN 2181-063X

ko‘tarinki ruh berishi, ularni ijodkorlikka, bunyodkorlikka yo‘naltirishi bilan ahamiyatlidir[2].

Donishmand xalqimiz azaldan musiqa va qo‘shiqni o‘z ijtimoiy va madaniy hayotlarining muhim bo‘lagi deb bilgan. Oilada farzandni qo‘shiq aytishga, soz chalishga o‘rgatish ota-onalarning orzusi sanalgan, shu niyat bilan xonadonda biron cholgu soz saqlanishi odat qilingan. Kuy va ohangni bola qalbiga tez yo‘l topa olishi, ruhiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi, xulq-odobi va yaxshi fazilatlarni shakllanib borishida katta ta’sir kuchiga ega bo‘lishi chuqur anglab yetilgan.[3]

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoevning 2017-yil 17-noyabrdagi “O‘zbek milliy maqom san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari tog‘risida”gi qarorlari esa san’atimiz tarixida unutilmas voqea bo‘ldi. Mamlakatimizda har ikki yilda “Sharq taronalari” (Samarkandda), Xalqaro musiqa festivali, 2019-yil iyun oyida Marg‘ilon shahrida o‘tkazilgan “Buyuk ipak yo‘li” Xalqaro folklor festivali va 2019-yil 10-15 sentyabr kunlari Qo‘qon shahrida o‘tkazilgan Xalqaro hunarmandchilik festivallarining o‘tkazilishi o‘zbek milliy san’atining naqadar go‘zalligi va boy tarixga ega ekanligini namoyon qildi.[4]

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mavzu yuzasidan manbalar tahliliga nazar soladigan bo’lsak XIX asrning oxiri, XX asrning boshlarida xalq musiqachilari orasida ustoz-shogirdlik an’analarining rivoj topishi, iqtidorli yoshlarga g‘amxo‘rlik qilish, ularga musiqa ilmini o‘rgatish natijasida O‘zbekistonda ko‘plab mohir sozandalar yetishib chiqqanligini anglaymiz. Jumladan, Buxoro va Samarqandda Ota G‘iyos G‘aniev, Ota Jalol Nosirov, Lev Boboxonov, Hoji Abdurahmon Umarov kabi tanburchilar, Qori Karomat, Hoji Abdulaziz Abdurasulov kabi dutorchilar, Farg‘ona va Toshkentda doirachi Usta Olim Komilov, nog‘orachi Yusuf qizik Shakarjonov, qo‘shnaychilar Ahmadjon Umrzoqov, Xayrulla Ubaydullaev, tanburchi Qo‘zijon Madrahimov, dutorchi Abdusoat Vahobov, naychi Abduqodir Ismoilov, Xorazmda esa, tanburchilar Matpano ota Xudoyberganov, Matyoqub Harratov, Qurbon Nazar Abdullaev (Bola-Baxshi), Madrahim Yoqubov (Sherozi)lar shinavandalar orasida mashhur bo‘lganlar.

Musiqa sadolarini jonlantirgan ijro haqiqiy “samo‘” ekanligini namoyon eta bilish kerak. Sozandaning cholg‘usi va uning ijrosining mukammalligi, uning har tomolama mohirligi,bilimligidan dalolat beribturadi. O‘zbek musiqa merosimizda ana shunday mazmunli yashab ijod etgan namoyandalar talaygina. To‘xtasin Jalilov,[5] Komiljon Jabborov, G‘anijon Toshmatov, Ahmadjon Umrzoqov, Ashurali Yusupov, Usta

[2] T.Ortiqov. Musiqa o’qitish metodikasi. O’quv qo’llanma. T.2010 y.
[3] B.Tursunov “Cholg‘u ijrochiligi tarixiga bir nazar”Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal - Issue 5 / 2020 ISSN 2181-063X 123-b
[4] R.Ahmedov “Milliy musiqiy ijrochilik san’atiga bir nazar” “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal – (2) I/2020 ISSN 2181-063X 6-b
[5] A.Fitrat, O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi, Toshkent, Fan, 1993 12-b

Ro‘zimat Isaboev, Rixsi Rajabiy, Faxriddin Sodiqov, Muhammadjon Mirzaevlar shular jumlasidandir. Ana shunday mohir va ustoz sozandalaring ijodi kamoloti bilan xalq musiqiy merosi kamol topib, rivojlanib kelayotganligini qayd etib o‘tishimiz lozimdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Xalq cholg‘ularining tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Ma’lumotlarga qaraganda dastlabki musiqa cholg‘ulari eramizdan avvalgi XIII ming yillikda dunyoga kelgan deb taxmin qilinadi. Tarixiy ma’lumotlarga qaraganda musiqachilikda eng dastlab urma zarbli cholgular, keyinchalik shovqinli cholgular (ijrochilar qarsak bilan ritmni takrorlaydilar va shovqinli cholgular ta’sirini kuchaytiradilar), vaqtlar o‘tib esa asta-sekin xalq ustalari tomonidan naysimon xunggaklar, shiqildoqlar, surnay va nay (qamish va bambuk poyalaridan) kabi sozlar yuzaga kela boshlagan.[6] Asta-sekin torli-mizrobli va torli kamonchali musiqa cholgulari paydo bo‘lgan.[7] Tarixning dalolat berishicha O‘rta asr Sharq madaniyati quchogida shakllangan cholgu sozlari (nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, g‘ijjak, qobuzlar) o‘ggan ko‘p asrlar davomida o‘zlarining tovush tuslari va xususiyatlarini yo‘qotmay bizgacha yetib kelgan. O‘zbek xalq cholg‘ulari ijrochiligining shakllanishi va rivoj topishi XIX asrning o‘rtalariga to‘gri keladi. Shu davrdan boshlab ko‘pchilikka tanila boshlagan dutorchilar, tanburchilar, doirachilar, naychilar va surnaychilar, rubobchi va g‘ijjakchilar ijod eta boshlaganligi, xalq hayotini turli jabhalarini tarannum etuvchi yangi kuy va qo‘shiqlar paydo bo‘lganligi ma’lum. Bu yillarda Qo‘qon shahri, mashhur cholg‘uchilar to‘plangan markazga aylangan bo‘lib, unda o‘zbek xalq cholg‘ularida ijrochilik san’atini egallash bo‘yicha o‘ziga xos maktab yaratilgan. Maqomlar ijrosida xonandalar bilan bir qatorda tarkibi turlicha bo‘lgan o‘zbek xalq cholg‘u ansambllari ham ishtirok etgan. Farg‘ona cholg‘uchilari ham ijrochilik mahoratini faol o‘zlashtira boshlaganlar. Cholg‘uchilar ansambliga Buxoroda tanbur va doira, Xorazmda esa dutor, g‘ijjak, bo‘lamon, doira yoki tanbur garmon, rubob, doira ham kirgan. Farg‘ona va Toshkent viloyatlarida cholg‘uchilar ansambllari 8-10 kishidan iborat bo‘lgan. Ansambllar nay, qo‘shnay, chang, rubob, dutor, tanbur, doira va g‘ijjak kabi cholg‘ulardan tashkil topgan. Tarixning dalolat berishicha XIX asrning oxiriga kelib ansambllar birmuncha rivojlandi, ularning asosiy turlari shakllandi, ansambllar tarkibiga yangi cholg‘ular kiritilgan, cholg‘ular tovushlarini yanada yoqimli qilish, diapazonlarini kengaytirish va ijro imkoniyatlarini takomillashtirish bo‘yicha katta ishlar amalga oshirilgan.

O‘zbekistonda birinchi bor davlat tasarrufidagi ansamblning tashkil etilishi Muhiddin Qori Yoqubov nomi bilan bog‘liq. Uning tashkilotchiligi va bevosita rahbarligida 1926 yil o‘zbek musiqa madaniyati tarixida ilk bor 21 ijrochidan iborat davlat va sayyor konsert-etnografik truppasi tashkil etildi. Mazkur ansamblga Farg‘ona

[6] Boltaboeva U., Sh U., Rahmonova N. CREATIVE PERSON-THE ROLE OF LIVE WORD IN EDUCATING AN ACTOR //European Journal of Arts. – 2019. – №. 3.
[7] H.Nurmatov. – Qashqar rubobi T. 2013. 25-b

vodiysining o‘sha davrda mashhur bo‘lgan usta cholg‘uchilari, xonandalari, raqqos va raqqosalari ishga taklif etilgan. Cholg‘uchilar tarkibi ansamblning eng nufuzli qismi bo‘lib, ijodiy jamoaning o‘zagini tashkil qilar edi. Ansambl Yusufjon qiziq Shakarjonov (nogora, rahbar), Usta Olim Komilov (doyra), To‘xtasin Jalilov (gijjak),[8] Ahmadjon Umrzoqov (qo‘shnay), Abduqodir Ismoilov (nay), Ota Xo‘ja Saydazimov (dutor), Xayit-oxun (tanbur), Muhitdin Hoji (tanbur), Mamat bobo (doira), Xudoyberdi (surnay), Madaminjon Is’hoqov (bo‘lamon) kabi mashhur sozandalardan tashkil topgan edi. Bunday musiqiy-etnografik ansamblning tashkil bo‘lishi, uning muvaffaqiyatli konsertlari va keng jamoatchilik orasida, oddiy xalq ichida hurmat qozonishi O‘zbekistonda milliy musiqa san’atini chinakam rivojiga katta turtki bo‘ldi. Taniqli sozanda va xonanda Yunus Rajabiy 1927 yili O‘zbekiston radio qo‘mitasi qoshida 12 cholg‘uchidan iborat xalq cholg‘ulari milliy ansambli tashkil etadi. Bu ansamblga Toshkentdagi o‘sha davrning mashhur musiqachilari-qo‘shnaychi Xayrulla Ubaydullaev, dutorchilar Abdusoat Vahobov, Orif Qosimov, tanburchilar Rixsi Rajabov, Maqsudxo‘ja Yusupov, g‘ijjakchilar Imomjon Ikromov, Nabi Hasanov, Maxmud Yunusov, naychilar Dadali Soatqulov, Said Kalonov, changchilar Nig‘matjon Do‘stmuhammedov, Fahriddin Sodiqov, Mamatjon Rasulov, doirachi Dadaxo‘ja Sottievlar jalb etilgan edilar.[9]

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Ansambl repertuarida o‘zbek xalq kuylari bilan bir qatorda zamonaviy bastakorlarning, jumladan Yu.Rajabiyning «Chorgoh», «Ko‘chabog‘i», «Bayot», «Birlashingiz», «Ilgor», «Mirzadavlat» kabi asarlari bor edi. Keyinchalik bu ansamblda respublikaning mashhur xonandalari, toshkentlik mulla To‘ychi Toshmuhammedov, buxorolik Domla Halim Ibodov, samarqandlik Hoji Abdurahmon Umarov, xorazmlik Matyoqub Harratov, Safo Mug‘anniy, toshkentlik Nazira Ahmedova kabi taniqli san’atkorlar ishlagan. Yillar davomida ansambl o‘sdi, ijrochilik repertuari boyidi, xalq e’tiborini qozondi. Tez fursatda ansambl O‘zbekistonning eng yaxshi musiqiy jamoalari safidan o‘rin olganligi musiqa shinavandalariga yaxshi ma’lum. 1936 yili tashkil topgan O‘zbek davlat filarmoniyasi (direktori Muhiddin Qori Yoqubov, musiqa rahbari To‘xtasin Jalilov) qoshida 98 ijrochidan iborat «Etnografik unison ansambli», 30 ijrochidan iborat dutorchi qizlar ansambllari tuziladi. Ansamblda ko‘plab mohir sozandalar, san’at ustalari faoliyat ko‘rsatadilar, jamoaning ko‘p yillik ijodiy faoliyati esa o‘zbek musiqa san’atini yanada rivojlanishiga, uni keng ko‘lamda targ‘ib qiliniishiga samarali xizmat qiladi.

1939 yilda esa naychi A.Ismoilov, A.Umrzoqov va changchi F.Sodiqovlar Moskvadv o‘tkazilgan xalq cholg‘ulari ijrochilari Butunittifoq ko‘rigida 2- darajali

[8] Sh.Rahimov – Dutor .T. 2005.
[9] Boltaboyeva U., Rakhmonova N., Usmonov S. Characteristics of speech Art: problems and solutions //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – T. 10. – №. 4. – C. 559-567

diplom bilan taqdirlanganlar. Shundan keyingi yillarda O‘zbekiston radiosi va televideniesi qoshida ko‘plab professional musiqa jamoalari, viloyat va tumanlarda, maktablar, o‘quv yurtlar va madaniyat uylarida o‘nlab, yuzlab cholg‘uchilar ansambllari tashkil etildi va bugunda faoliyat yuritib kelmoqda[10]. Ular: O‘zbek teleradio kompaniyasi qoshida Yu.Rajabiy nomidagi maqomchilar ansambli (rahbari Abduhoshim Ismoilov), M.Turg‘unboeva nomidagi «Bahor» xalq raqs ansambli (rahbari Ma’mura Ergasheva), filarmoniya qoshidagi «Shodlik» ashula va raqs ansambli (rahbari Qodir Mo‘minov), «Tanovar» ansambli (rahbari Yulduz Ismatova), «Lazgi» ashula va raqs ansambli (rahbari Raxmatjon Qurbonov), bolalar «Bulbulcha» ansambli (rahbari Shermat Yormatov), Aviasozlar madaniyat saroyi qoshidagi «Parvoz» ansambli (rahbari Sharip Janaydarov), Xorazm viloyati Bog‘ot tumanidagi «Qaldirg‘och» ansambli (rahbari Shermat Fayzullaev), Qoraqalpog‘iston filarmoniyasi qoshidagi «Ayqulosh» ansambli, Buxoro viloyatidan «Zarafshon» ansambli kabi ko‘plab ijodiy jamoalar shular jumlasidandir.

XULOSA

Umuman olganda O‘zbekistonning mustaqilligi san’atni, jumladan musiqa san’atini yanada erkin va keng rivojlanishi uchun, milliy musiqiy qadriyatlarimizni tiklash uchun barcha imkoniyatlarni yaratib berdi. Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biri ansambl mashg‘ulotlari jarayonida san’at sirlarini yanada chuqur o‘rganish, ijrochilik mahoratini puxta egallash va ayni paytda san’at orqali o‘quvchi yoshlarning dunyoqarashlari va ma’naviyatlarini o‘stirish, ular ongida milliy istiqlol g‘oyasini shakllantirish, o‘z vatanini sevuvchi, uning ravnaqi uchun astoydil xizmat qiluvchi kishilar qilib tarbiyalash sir-asrorlarini puxta o‘zlashtirishdan iboratdir. Ushbu nuqtai nazardan milliy musiqa san’atidagi ansambllar va zamonaviy estradada yo’nalishi orasida integratsiyani shakllantirish, qadriyatlar va nafosat, tarbiya, axloqiy sifatlarga boy musiqiy meros va nozik garmonik ohanglar kompleksini asrash har bir san’at ixlosmandi, soha vakilining burchidir.

Adabiyotlar ro’xati:

1. S.Mannopov “Sharq madaniyati rivojida o‘zbek xalq musiqa merosining tutgan o‘rni” Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal – (1) IV/2019. 29-b

2. H.Nurmatov. – Qashqar rubobi T. 2013. 25-b

3. O‘zbekiston respublikasi madaniyat ishlari vazirligi – Rubob navolari T.1993.

4. R.Qosimov – An’anaviy dutor ijrochiligi O‘zbekiston 2010.

5. Sh.Rahimov – Dutor .T. 2005.

6. Boltaboeva U., Sh U., Rahmonova N. CREATIVE PERSON-THE ROLE OF LIVE WORD IN EDUCATING AN ACTOR //European Journal of Arts. – 2019. – №. 3.

[10] Akbarova M., Tursunova G., Abdunazarov Z. Section 3. Theater art //European Journal of Arts. – C. 125.

7. Boltaboyeva U., Rakhmonova N., Usmonov S. Characteristics of speech Art: problems and solutions //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – T. 10. – №. 4. – C. 559-567.

8. Boltaboeva U. Nutq san'atining o'ziga xos xususiyatlari: muammo va yechimlar //Oriental Art and Culture. – 2020. – №. I (2).

9. Boltaboeva U. Using Oral Folk Art Methods in Improving Speech Technology //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.

10. Akbarova M., Tursunova G., Abdunazarov Z. Section 3. Theater art //European Journal of Arts. – C. 125.

11. A.Fitrat, O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi, Toshkent, Fan, 1993 12-b

“QOBUSNOMA” ASARIDA FARZAND TARBIYASIGA OID MUHIM AXLOQIY-ME’YORIY QARASHLAR

Nabiyev Muhammadali
Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti
Sharq sivilizatsiyasi va tarix fakulteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada G‘arbiy Eron podshosining nabirasi Kaykovus ibn Iskandarning o‘z o‘g‘li Gilonshohga atab yozgan nasihatlari o‘rin olgan. Asarda ota tomonidan farzandiga muhim bo‘lgan kasb-hunarlar, ilmlar va odob-axloqni qunt bilan o‘rganmog‘i lozimligi uqtiriladi. Shu bilan bir qatorda Kaykovus o‘z davrining va undan oldingi insonlar faoliyati haqida ham to‘xtalib, farzandiga ularni namuna sifatida ko‘rsatadi. Shuningdek, maqolada bu asarning hozirgi kundagi dolzarbligi, o‘z davridagi boshqa asarlar bilan taqqoslaganda farqli va o‘xshash jihatlari tadqiq qilinadi.

Kalit so‘zlar: Kaykovus, Qobusnoma, G‘arb, Sharq, farzand, ota-ona, xalq, avlod, tarbiya, jism.

IMPORTANT ETHICAL AND NORMAL CONSIDERATIONS ON CHILD EDUCATION IN THE WORK "QOBUSNOMA"

Nabiyev Muhammadali
Tashkent State University of Oriental Studies, Faculty of Eastern Civilization and History, 1st year graduate student

Annotation: This article contains the advice of Kaikovus ibn Iskandar, the grandson of the king of Western Iran, to his son Gilonshah. In the work, it is emphasized that the father should diligently study important professions, sciences and manners for his child. In addition, Kaikovus talks about the activities of people of his time and before, and shows them as examples to his children. Also, the article examines the relevance of this work today, its differences and similarities in comparison with other works of its time.

Key words: Kaikovus, Qobusnoma, West, East, child, parents, nation, generation, education, body.

KIRISH

Barchamizga ma’lumki, oila – jamiyatning asosiy bo‘g‘ini hisoblanadi. Ayniqsa, Sharq xalqlarida oila muqaddas hisoblanib, uni tashkil qilish, boshqarishga oid an’ana va urf-odatlar ajdodlardan avlodlarga meros bo‘lib kelgan. Nikoh munosabatlari,

farzand tarbiyasiga alohida e’tibor bilan qaralgan. Zero, ma’nan yetuk, jismonan barkamol farzandlar millat va jamiyatning kelajagi hisoblangan. Shuningdek, yosh avlodning ilm-hunar o‘rganishiga yoshlik paytidanoq e’tibor qaratilgan. Xalqimizda, aql ko‘pga yetkazar, hunar – ko‘kka deb bejiz aytilmagan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev: – “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat“[11] – deb ta’kidlashidan ham yoshlarning ta’lim-tarbiyasiga e’tibor qaratish qanchalik muhimligini isbotlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Farzand tarbiyasiga oid mana shunday muhim asarlardan biri Kaykovus ibn Iskandarning “Qobusnoma” si hisoblanadi. Kaykovus o‘z o‘g‘li Gilonshohga atab “Nasihatnoma” sini yaratadi va o‘sha davr an’anasiga ko‘ra bobosi Shamsulmaoliy Qobus sharafiga “Qobusnoma” deb ataydi. “Qobusnoma” asrlar mobaynida G‘arb va Sharq mutafakkirlarining e’tiborini tortib kelgan. Shu sababli ham asar dastlab, 1703-1705-yillarda turk tiliga, 1786-1787-yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan uyg‘ur tiliga, 1881-yilda Qayum Nosiriy tomonidan tatar tiliga tarjima qilingan. XIX asrda esa ingliz, fransuz, nemis va rus tillariga tarjima qilingani ham asarning naqadar katta ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. O‘zbek tiliga ushbu kitob birinchi marta Xiva xoni Muhammad Rahimxon Feruz (1844-1910) farmoni bilan Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilingan. Hozirgi kunda ushbu tarjima qo‘lyozma nusxasi O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik Institutining qo‘lyozmalar fondida va Sankt-Peterburgdagi Saltikov-Shedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda.[12]

Qobusnoma o‘z davrida kuzatish, qiyosiy (taqqoslash) va hikoya usullaridan unumli foydalanilgan holda yozilgan tarixiy asar hisoblanadi. Bu emperik tadqiqot usullari (kuzatish, taqqoslash, o‘lchov, eksperiment)ga kiradi. Taqqoslash – bilishning eng keng tarqalgan usullaridan biri hisoblanadi.[13] Aynan shu usullardan foydalangan holda muallif asarning ahamiyatlilik jihatidan yuksaltiribgina qolmay, balki uni o‘quvchi uchun ham tushunarli va ravon holda yozgan. Kaykovusning zamondoshlari bo‘lgan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘otit-turk”, Nizommulkning “Siyosatnoma” asarlarida ham emperik tadqiqot usullaridan keng tarzda foydalanilganini guvohi bo‘lishimiz mumkin. Bu usullar nafaqat o‘sha zamondagi mualliflar uchun asos bo‘lib hizmat qilgan, shu bilan bir qatorda Sharq xalqlariga hos nasihat, o‘tgan voqealardan xulosa chiqarishga ham e’tibor qaratilgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, Sharq – nasihat orqali, G‘arb esa, shaxsiy o‘rnak ko‘rsatish orqali yoshlar tarbiyasiga kirib borgan.

[11] Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida so‘zlagan nutqidan.
[12] Kaykovus – Qobusnoma. – Nashrga tayyorlovchilar: S.Dolimov, U. Dolimov. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022, 4-b
[13] Shodmonova S. – Tarixiy tadqiqotlarning metodologiyasi va zamonaviy usullari. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2018, 20-25 b.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Kaykovusning “Qobusnoma” asari to‘liq holda mustaqillik yillarida ikki marotaba (2016, 2022) nashr etildi. Asar muqaddima va qirq to‘rt bobdan iborat. E’tiborli jihati kitobning boshlanish qismi “Mav’izatnomai Kaykovus” (Kaykovusning nasihatnomasi) deb atalib, farzandiga quyidagi so‘zlarni aytadi: “Ey farzand, umid shulki, sen bu pandlarni qabul qilg‘aysan va men otalik shartin bajo qilmish bo‘lg‘aymen. Bilg‘ilki, jahon xalqining rasmi shuldurki, takupo‘y (yugurish) va justujo‘y qilib dunyoda biror narsa hosil etarlar va uni yaxshi ko‘rg‘on kishisiga qo‘yib ketarlar. Men dunyoda ushbu so‘zlarni hosil qilmishman va mening yaxshi ko‘rg‘on kishim sendursan. Menga rihlat (jo‘nash) vaqti yovuq (yaqin) yetdi, dunyodin har nimaki hosil qildim, sening oldingga qo‘ydim, tokim xudokom (qaysar) bo‘lmag‘aysan va berohlik (adashgan) yo‘liga qadam qo‘ymaysan”.[14] Kaykovusning ushbu so‘zlaridan bilib olishimiz mumkinki, ota o‘z farzandiga qo‘lidan kelganicha yaxshi amallarni bajarishni, bu dunyoda o‘zidan yaxshi bir nom qoldirishi zarurligini uqtiradi. “Qobusnoma”ning birinchi bobi – “Parvardigori olamni tanimoq zikrida” deb boshlanib, farzandiga quyidagicha nasihatlar qiladi: “Haq Taoloning hamisha ne’matlariga andisha qilg‘il. Ammo uning zotig‘a andisha qilmag‘il. Chunki jahonda yo‘ldan adashdurg‘on ul kishidirkim, yo‘lsiz joyidan yo‘l talab qilg‘ay. Andoqkim, payg‘ambar alayhissalom debdurlar, Allohning ne’matlari haqida fikr, o‘zi haqida fikr qilma”.

Bu so‘zlarning ma’nosini angladingizmi? Ota o‘z farzandiga Yaratganning ne’matlariga shukr qilishni, uni tanishni, ammo u haqida ortiqcha fikr qilmaslikni uqtirmoqda. Qaysiki farzand yoshlik chog‘idanoq shunday tarbiya olsa, kelajakda jismini va qalbini pok tutishga intiladigan, o‘zgalar haqiga va moliga rioya qiladigan bo‘lib ulg‘ayadi. Aynan shu omillarni yaxshi tushingan Kaykovus asarining bosh qismidanoq farzandiga Allohni tanishini va u yagona, qolgan barcha narsalar juft ekanligini ta’kidlaydi. Shu bilan bir qatorda payg‘ambarlarning nima uchun insonlarga yuborilgani haqida Kaykovus o‘z fikrlarini bayon qiladi: – “Ulusga adl (adolat), siyosat va tarbiya qilmoq zarur erdi. Ammo, rahnomosiz siyosat qilmoq xom erdi. Shuning uchun payg‘ambarlarni xaloyiq orasiga yubordi”.

Demak, odamlarni to‘g‘ri yo‘ldan adashib ketmasligi va adolatsizliklarga barham berish uchun payg‘ambarlar yuboriladi. Agar biz insonlarni dengiz bo‘yida deb tasavvur qilsak, ular (payg‘ambarlar) odamlarga yuborilgan kemadir. Farzandni tarbiyalashda, uni komil inson sifatida voyaga yetishida ota-onaning o‘rni qanchalik muhim bo‘lsa, insoniyat tarixida payg‘ambarlarning o‘rni ham shunchalik katta ahamiyatga egadir. Shuningdek, Kaykovus haj va zakot masalariga alohida to‘xtalib, farzandiga bularni o‘z vaqtida ado qilishligini aytadi. Buxoro raisi va darvesh haqida

[14] Kaykovus – Qobusnoma. – Nashrga tayyorlovchilar: S.Dolimov, U. Dolimov. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022, 16-b.

hikoyani bunga misol keltiradi. Yuzdan ortiq tuyalarga boshchilik qilgan holda Makkaga haj uchun ketayotgan rais yo‘lda darveshga duch keladi va uning haj amali uchun hech qanday tayyorgarliksiz yo‘l olgani o‘zi uchun falokat ekanligi, bu ishining savobidan ko‘ra jazosi ko‘proq bo‘lajagini aytadi: – “Xudoyi Taolo haj qilmoqni tavongarlarga buyurdi va darveshlarga dedi: <<O‘z qo‘llaringni halokatga tashlamang>>**.** Sen buyurmagan ishni qasd etib, och va oyoqyalang kelding va o‘zingni tahlikaga solding va Xudoning amri bilan qilmading. Ey farzand, agar qudrat va dastgohing bo‘lsa, haj qilmoqda aslo taqsir qilmag‘il va hajning asbobi beshdur: Muhlat, muddat, ne’mat, rohat va niyat”.[15] Farzandiga bu hikoyani keltirishdan maqsad ham avvalo mulohaza qilish, har bir ishni o‘ylab rejalashtirish, qurbi yetmagan ishga qo‘l urmaslik va imkoniyat darajasidan ortiq bo‘lgan safarlarga aslo chiqmaslik, chunki bularning oxiri falokatli bo‘lishi mumkin. Aynan hayot tajribasi orqali ota o‘z farzandiga nasihat qiladi. Ota-onaning hizmatini qilish, ularni asrab-avaylash Sharq xalqlarida doimo e’tibor markazida bo‘lib kelgan. Zero, ularga bo‘lgan munosabat oilaning mustahkamligi, kelajak avlodlarning tarbiyasida muhim rol o‘ynagan. “Qobusnomada” ham ota-onaning haqini ado qilish zikrida alohida bob yozilgan. Unda quyidagi so‘zlar keltiriladi: “Har farzandki, oqil va dono bo‘lsa, hech vaqt ota-onaning mehr haqqini ado qilmoqdin xoli bo‘lmag‘usidir. Aytishlaricha, amiralmo‘minin Alidan so‘radilarki, <<Farzandda ota-onaning haqi qanchadur?>> Hazrat Ali dedi: <<Haq Taolo bu adabni Rasul (Muhammad s.a.v.)ning ota-onasi o‘limida ko‘rguzdi. Nedinkim, bu hazrat ota-onasining hayotlik ayyomini topsa erdi, ularni o‘zidan ilgari tutmoq, ularning haqini bilmoq va ularga farzandlik yuzidan tavoze’ ko‘rguzmoq vojib bo‘lur erdi>>. Bas, ota-onaning haqqiga din nuqtai nazaridan rioya qilmasang ham, aql yuzidan, muruvvat yuzidan rioya qil va ko‘rg‘il: ota-ona aslida seni jon va dil bila parvarish qilmishlar”. Shubhasiz, ota-onaning haqqini hech bir farzand to‘liq holda ado eta olmaydi. Kaykovus farzandiga bu gaplarni yozib qoldirar ekan, ota-onaga qilingan yaxshi amallar bir kun kelib uning o‘ziga farzandlari orqali qaytishini eslatadi.

Kaykovus shu bilan bir qatorda farzandiga hunar o‘rganishlikni ham maslahat beradi: – “Agar molisizlikdan qashshoq bo‘lsang, aqldan boy bo‘lmoqqa say’ ko‘rguzg‘ilki, mol bila boy bo‘lg‘ondan, aql bila boy bo‘lg‘on yaxshiroqdir, nedinkim, aql bila mol jam etsa bo‘lur, ammo mol bilan aql o‘rganib bo‘lmas. Bilg‘il, aql bir moldurki, uni o‘g‘ri ololmas, u o‘tda yonmas, suvga oqmas. Bas, agar aqling bo‘lsa, hunar o‘rgang‘il, nedinkim, hunarsiz aql – boshsiz tan, suratsiz badandekdir. Undoqkim debdurlar: al-adab – suratil – aql. Ey farzand, ogoh bo‘lki, hunarsiz kishi hamisha foydasiz bo‘lur va hech kishiga naf keltirmas. Andoqkim debdurlar, ulug‘lik aql va donishlik biladur, gavhar va nasab bila bo‘lmas”.

Hunarni yoshlik chog‘idanoq o‘rganishning foydalari va ahamiyatini chuqur anglab yetgan muallif farzandiga uni qunt bilan egallashi zarurligini aytadi. Bejizga,

[15] O‘sha asar 22-29 b.

hunarsiz aqlni boshsizga tanga qiyoslamaydi, zero farzand hunardan, ilmdan bebahra, vaqtini turli xil keraksiz yumushlar bilan o‘tkazar ekan, kun kelib umrini muhtojlikda o‘tkazishga majbur bo‘ladi. Aqlli, tadbirkor farzand o‘z hunari bilan el orasida hurmat qozonadi, oila faravonligini ta’minlaydi. Farzand qanchalik ko‘p hunar o‘rganishga, uni amalda qo‘llashga ishtiyoqmand bo‘lsa, uni bu yo‘ldan qaytarmaslik, doimo qo‘llab-quvvatlash zarur. Chunki, bu hunarlar unga hayotdagi turli sinov va mashaqqatlardan qiyinchiliksiz o‘tishiga sabab bo‘ladi. Shuningdek, Kaykovus farzandiga hech qachon nasl-nasabi bilan fahrlanmaslik, ilm-hunar o‘rganishni hech qachon ortga surmaslikni ta‘kidlaydi. Ilm-hunar bilan inson yuksaklarga ko‘tariladi, nasl-nasab esa ota-ona, ajdodlarga tegishlidir. Bulardan birinchisiga mehnat va mashaqqatlar orqali erishiladi, ikkinchisi esa meros bo‘lib o‘tadi. Ilm-hunardan ko‘ra, nasab va obro‘ni yo‘qotish tezroqdir, shuning uchun ham bulardan ikkinchisiga ko‘p ham ko‘ngil qo‘ymaslik maqsadga muvofiqdir.

Hech birimizga sir emaski inson sog‘ligi uchun eng zararli ichimliklar bu mast qiluvchi ichimliklar hisoblanadi. Qadimda uzumdan sharob va shunga o‘xshash ichimliklar tayyorlanib iste’mol qilingan, albatta ularning iste’moli o‘zining salbiy oqibatlarini ko‘rsatmasdan qolmagan. Buni to‘g‘ri tushunib yetgan Kaykovus asarda “Sharob ichmak zikrida” deb nomlangan alohida bobida farzandiga nasihatlar qiladi: “Ey farzand, bilg‘ilki, senga sharob ich deb aytmasman, ammo ichma deb ham aytmasman, negaki, yosh yigitlar qari kishining so‘zi bila yigitlik vaqtining ishlarin tark qilmaslar. Lekin, sen yosh yigitdirsan, hariflar (ulfatlar) senga sharob ichirmay qo‘ymas, men buni aniq bilaman. Ey farzand, agar sharob ichmasang ikki jahon foydasini topg‘ungdur: Haq Taoloning xushnudlig‘in hosil qilg‘ungdur va xalqning malomatidan qutulg‘ungdir, men ham seni o‘zimga nihoyatsiz do‘st tutg‘umdir. Sharobxo‘rlarning hosili narsadur: yo bemorlik yoki devonalik. Bir hafta sharob ichmakdan xorig‘on dimog‘ing, tomirlaring, ko‘zing, aqling, nafasing va ruhing osudalig‘ topar. Yana molingga tavfir (orttirish) bo‘lur va xalq sen haqingda yaxshi so‘zin ayturlar. Demak, bundog‘ foydali ishni odat qilmoq kerakdur”.[16]

Chindan ham bu ichimliklarni doimiy tarzda iste’mol qilish, inson salomatligiga jiddiy zarar yetkazadi, oilani qiyin ahvolga solib qo‘yadi. Kaykovus farzandiga atigi bir hafta sharob iste’mol qilmaslik ham uning jismiga, ham ruhiga, ham molu-davlatiga foydali bo‘lishini aytadi. Shu bilan bir qatorda Yaratganning roziligiga va xalqning turli malomatlaridan qutilishini, u haqida yaxshi so‘zlar aytilishini nasihat qiladi. Bu ishlarni odat qilish farzand kelajagini ijobiy bo‘lishini ta’minlaydi.

Farzandiga nafaqat ilm, hunar o‘rgatish, yomon odatlardan saqlash, shuningdek, uning jismonan yetuk bo‘lishini ham ta’minlash zarur. Kaykovus yashagan milodiy XI asrda yigitlarga yoshlik chog‘idanoq kurash tushish, otda yurish, qilichbozlik, kamondan o‘q uzish, nayza uloqtirish o‘rgatilgan. Bu bilan bir tomondan ularning

[16] O‘sha asar 64-67 b.

jismoniy holati yaxshilashga e’tibor qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan oilasi va Vatanini himoya qila olish ko‘zda tutilgan. Harbiy o‘yinlar ularni chiniqtirshda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Shunday o‘yinlardan biri Sharq xalqlarida keng tarqalgan – chavgon hisoblanadi. Bu o‘yin haqida asarda quyidagicha fikrlar bildiriladi: – “Ey farzand, agar chavgon o‘ynamoq tilasang goh-goh o‘ynag‘il, ammo hamma vaqt o‘ynamoqni odat qilmag‘ilki, ko‘p kishilar bu ishda ko‘p balolarga uchrabdurlar. Ko‘p otlig‘ bilan bila chiqib izdihom (to‘da, olomon) qilmag‘ilkim, sakkiz otliqdin ziyoda bo‘lishiga hojat yo‘q.” Chavgon o‘ynash jarayonida to‘pning ko‘zga yoki boshqa bir tana a’zosiga zarb bilan tegishi inson salomatligi uchun havfli bo‘lishi mumkin. Aynan shu omillarni hisobga olgan muallif farzandiga bu o‘yin bilan ba’zan shug‘ullanishni, ammo doimiy tarzda o‘ynamaslikni maslahat beradi. Chunki ko‘p otliqlar orasiga kirganda jarohat olish ehtimoli ortadi. Ammo, jang maydoniga kirganda hech qachon o‘zini o‘ylamaslikni Kaykovus farzandiga uqtiradi: – “Ey farzand, bilg‘ilki, urushda darang (asta-sekinlik), sustlik maqbul emasdur. Chunki urush maydoniga kirsang, hargiz taqsir (kamchilik) ko‘rguzmag‘il va joningga rahm qilmag‘il. Ma’rakada (urush maydoni) harakat qilib ilgari qadam qo‘ya olmasang ham, ammo bir qadamni keyin qo‘ymag‘il, chunki dushman o‘rtasiga tushsang, urushdan aslo ilgari chiqmag‘il. Qisqa qilich bahodirlarning qo‘li birla uzun bo‘lur”. Urush maydonida yov bilan yuzma-yuz kelganda ortga chekinmaslik, mardlik va jasorat ko‘rsatish kerakligini Kaykovus farzandiga ta’kidlab, bu boshqa safdoshlari uchun ham namuna bo‘lishini, g‘alabaning asosiy kaliti ekanligini yozib qoldiradi. Oilasi, millati, yurti himoyasiga tayyor bo‘lgan har bir o‘g‘lon bu so‘zlarni yodida saqlashi shart.

“Qobusnoma” ning so‘nggi bobi – “Juvonmardlik zikrida” deb nomlanib, bunga eng munosib ta’rifni muallif quyidagicha beradi: – “Odam uch xil sifatga egadur. Barcha shaxs u xoh dono, xoh nodon bo‘lsun, shu narsa bilan xushnuddir… Bu uch narsaning biri aql, biri rostlik va biri juvonmardlikdir. Juvonmardlik asli uch narsadur: biri ulkim, aytg‘on so‘zingni o‘zing qilsang, ikkinchisi ulkim, rostlikka xilof qilmasang, uchinchisi ulki, xayr ishini ilgari tutsang. Agar oqil bo‘lmoq tilasang, hikmat o‘rgang‘il, aql hikmat bila kamolga yetur”. Qaysiki kishi bu sifatlarga ega bo‘lsa u xalq orasida hurmatga va ishonchga sazovor bo‘lishi shubhasizdir. Aynan shu hislatlarni Kaykovus o‘z farzandida mujassam bo‘lishini istaydi va nasihatlar qiladi.

XULOSA

“Qobusnoma” asari qirq to‘rt bobdan iborat bo‘lib, biz o‘nga yaqin boblarnigina tahlil qildik. Asarni mazmun jihatidan to‘rt qismga bo‘lish mumkin: birinchi qismga 1-10 boblar kirib, ularda Alloh Taolo, payg‘ambarlar, ota-onaga yaxshilik qilish, ilm-hunar o‘rganish kabi mavzularni o‘z ichiga qamrab olgan, ikkinchi qismiga 11-20 boblar kirib, bularda mehmon kutish, sharob ichish, shikor, harbiy ishga oid nasihatlar joy olgan, uchinchi qismga 21-30 boblar kirgan bo‘lib, mol jam qilish, uy va yer sotib olish, xotin olish, farzand tarbiyalash, do‘st tutish, dushmandan andisha qilish kabi

muhim masalalar yoritilgan, to‘rtinchi qismga 31- 44 boblar kirib, ularda asosan vazirlik qilish, podshohga xizmat, sipohsolorlik (fors. — qo‘shin boshlovchi, lashkar yetakchisi)[17], dehqonchilik va juvonmardlik masalalari o‘rin olgan. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish joizki, hayotning barcha jabhalarni asarida mujassam qila olish Kaykovusning o‘z davrida yetuk shaxslardan biri bo‘lganini tasdiqlaydi. Bu kitobni to‘liq holda o‘qib chiqishni maslahat beramiz. Zero, bu asar insonning qalb ko‘zini ochadi, ruhan poklanishga, jismonan yetuk bo‘lishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida so‘zlagan nutqidan.

2. Kaykovus – Qobusnoma. – Nashrga tayyorlovchilar: S.Dolimov, U. Dolimov. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022

3. Shodmonova S. – Tarixiy tadqiqotlarning metodologiyasi va zamonaviy usullari. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2018

4. O‘ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI - S HARFI – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 401-b. www.ziyouz.com kutubxonasi

[17] O‘ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI - S HARFI – T: Davlat ilmiy nashriyoti, 401-b. www.ziyouz.com kutubxonasi

SOHAGA OID TERMINLARNING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI TADQIQI

Kurbanova Go’zal Abduraximovna
Termiz davlat pedagogika instituti
Rus tili va adabiyoti kafedrasi o’qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada til va terminologiya masalasi, sohaga oid terminologiyaning leksikografik xususiyatlari, lingvistik tadqiqi, maxsus terminografik ishlarning tavsifi, o‘zbek terminologiyasini yaratishda erishilgan natijalar va amalga oshirilgan ilmiy-tadiqot ishlari haqida ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, maqolada terminologik sistemalarni tashkil qilish va terminologik lug‘atlarni tuzishga quyilgan talablar tavsifiy xarakterda berilgan bo‘lib, ular bo‘yicha xulosalar umumlashtirilgan.

Kalit so‘zlar: til, terminologiya, leksikografiya, terminografika, izohli lug‘at, maxsus lug‘at.

KIRISH

O‘zbek tilshunosligida sohaga oid terminologiyaning leksikografik xususiyatlariga bag‘ishlangan qator tadqiqotlar mavjud. XX asrning 80-90 yillaridan boshlab o‘zbek tilshunosligida terminologiyani sistema sifatida tadqiq etishga aloqida e’tibor berila boshlandi. M.Narzieva, H.Ne’matov, R.Rasulov, R.Safarova, G.Ne’matova, Sh.Iskandarova kabilarning ishlarida terminologik sistemalarni “tematik guruh” nuqtai nazaridan tadqiq etish sistem leksikologiyaning yanada takomillashuviga, bu boradagi uzluksizlikni ta’minlashga xizmat qilishi mumkinligi ta’kidlangan[18].

Kuzatishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, terminlarni tizimiy aspektda sof lisoniy-sohaviy yondashuv asosida tadqiq etish bugungi kunda ilm-fan va ishlab chiqarish sohalarida o‘zaro integratsiyani mustahkamlab, mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishida tilshunoslikning ulkan xissasi mavjud ekanligini belgilab beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbek tilida leksikografiya va terminologiya masalalari N.T.Hotamov, M.E.Umarxo‘jaev, H.A.Dadaboev, I.X.Sadikova, S.X.Nurmatova, O.Tursunova, P.P.Nishonov, O.S.Axmedov, D.X.Kadirbekova, H.V.Mirzaxmedova, S.T.Mustafaeva va D.I.Xodjaeva59 tadqiqotlarida o‘z aksini topgan.

S.Muhamedova va mualliflar jamoasi bank-moliya terminlari60 bo‘yicha, S.E.Normamatov o‘zbek lug‘atchiligining shakllanishi va rivojlanishida jadid ma’rifatparvarlarining o‘rni61 masalasida, S.T.Mustafaeva xitoycha-o‘zbekcha

[18] Ahatova M. O‘zbek tili èg‘ochsozlik terminologiyasi. Filol. fanlari nomzodi … diss. avtoref. – T., 2004. – 24 b. – B. 6

tilshunoslik terminlari62 bo‘yicha maxsus tadqiqotlar olib borishgan. Sohaviy terminlarning lingvistik tadqiqi bir qator olimlarning ishida atroflicha tahlil qilingan. D.X.Kadirbekova ingliz va o‘zbek tillarida axborot texnologiyalari terminologiyasi63ni, P.P.Nishonovning fransuz va o‘zbek tillari yuridik terminologiyasining qiyosiy-tipologik tadqiqini amalga oshirgan[19].

Muallif tilning leksik qonuniyatlari uning terminologik sistemasida ham to‘laqonli aks etishini ta’kidlaydi. Terminologik tizimda ham o‘z va o‘zlashgan qatlam farqlanishini, o‘zbek tilining geografik terminlari o‘z qatlamida umumturkiy va o‘zbek tilining umumleksik sathidan sohaviy birlik maqomiga o‘tganligi, umumiste’mol ma’noning ixtisoslashuvi natijasida terminologik ma’noga ega bo‘lgan birliklar mujassamlashgan bo‘lsa, o‘zlashma qatlamni boshqa tillar, xususan, arab, fors, rus, ingliz, fransuz kabi xorijiy tillardan olingan o‘zlashma leksema/terminlar tashkil qilishini ilmiy asoslab bergan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘zbek tilshunosligida terminologiya bo‘yicha olib borilgan keng doiradagi tadqiqotlarga qaramay terminga ta’rif berish muammosi dolzarbligicha qolmoqda. Termin va atama tushunchalariga o`zbek tilida quyidagicha ta’rif keltirilgan:

ATAMA 1 ayn. **termin. 2** Umuman, nom. Lekin shamanni har bir xalq o‘z tilidagi nom, atama bilan yuritib kelgan. “Fan va turmush”. Respublikamizning o‘zidagina 400 dan ortiq turli-tuman qovun atamalari mavjud ekan. “Fan va turmush”.

TERMIN [lot. Terminus – chek, chegara] Fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo‘lgan so‘z yoki so‘z birikmasi; atama. Botanika terminlari. Zargarlik terminlari. Paxtachilik terminlapu. Yo‘ldosh Elmurodga notanish terminlarni tushuntira ketdi. Shuhrat, Shinelli yillar. Terminlar ilmiy kommunikatsiyadan jonli so‘zlashuvga o‘tganda, xalq uchun tushunarli so‘zlarga aylana boradi[20].

Ko‘rinadiki, mazkur lug‘atda bu ikki tushuncha sinonim sifatida qayd etilgan. Vaholanki, termin so‘zi ma’lum bir sohada qo‘llanadi, atama esa keng tushuncha bo‘lib, barcha narsa va hodisaning nomi sifatida tushuniladi. Ba’zi manbalarda bu tushunchalarni farqlash bo‘yicha qarama-qarshi fikrlar mavjud. Jumladan, “Termin so‘zi o‘rnida ba’zan atama, istiloh so‘zlarini ishlatish hollari uchrab turadi. Ammo bu to‘g‘ri emas. Atama termin so‘ziga nisbatan tor tushunchani ifodalaydi. Istiloh so‘zi esa arabchadir. Uni xalq tushunmaydi va me’yorga aylangan emas. Terminologiya masalalari hamisha tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib kelgan. Chunki

[19] Muhamedova S. va b. Bank-moliya terminlarining o„zbek tilidagi izohli lug„ati. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 157 b.
[20] Terminologiya ishining mazmuni va vazifalari haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1964, №3. –B. 31-39.

terminlarning sohalar lug‘aviy qatlamlaridagi o‘rni va vazifasini belgilash, tushunchaning mazmunmohiyatini to‘g‘ri anglash imkonini beradi”[21].

Olim A.Hojievning “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati” kitobida esa termin bilan bog‘liq quyidagi tushunchalarga izoh berilgan:

TERMIN (lot. terminus – chek, chegara, chegara belgisi). Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chsgaralangan so‘z yokp so‘z birikmasi; atama. Terminlar bir ma’noli bo‘lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo‘lmasligi kabi belgilari bilan ham umumiste’moldagi so‘zlardan farqlanadi. Mas., lingvistik terminlar: gap, ega, ot, son, tovush...; geometriyaga oid terminlar: aylana, uchburchak...; fizikaga oid terminlar: jism, bosim, harakat, maydon; kimyoga oid terminlar: suv, kumush, ishqor, tuzlar va b.

TERMINOLOGIK LEKSIKA. Terminlardan iborat leksika.

TERMINOLOGIK LUG‘AT. Ma’lum bir sohaga oid so‘z-terminlarnp qayd etuvchi lug‘at. (Mas., H.Yu.Bekmuhammedovning 1978 ynlda nashr etilgan “Tarix terminlari lug‘ati”).

TERMINOLOGIYA (termin+logos – so‘z, ta’limot). 1. Biror ilm, kasb va b. sohaga oid terminlar majmui. Mas., grammatik terminologiya, san’at terminologiyasi va b. 2. Tilshunoslikning terminlarni o‘rganuvchi bo‘limi.

Mazkur lingvistik lug‘atda atama so‘zi kiritilmagan va unga ta’rif berilmagan. Bizningcha, olim atama so‘zini lingvistik termin sifatida qabul qilmagan. Bu o‘rinda atama so‘zi biz tahlil etgandek, keng tushuncha sifatida tushunilgan va faqat termin so‘zi bilan bog‘liq hodisalar izohlangan. Tadqiqotchi R.Nishonov terminga shunday ta’rif beradi: “Terminlar semantik jihatdan maxsus soha doirasi bilan chegaralanadi va shu sohaga oid tushunchani ifodalovchi leksik birlikdir”.

O.Axmedov esa: “...terminlar aslida leksik-semantik jihatdan umumadabiy qolipga ega bo‘lib, ular umumxalq tiliga muayyan terminologik tizim orqali o‘tadi. Zero, terminlar va umumiste’moldagi so‘zlar bir-birini to‘ldiradigan leksik birliklardir” – deya ta’kidlaydi[22].

XULOSA

Xulosa sifatida qayd etish kerakki, o‘zbek tilida soha terminologiyasi atroflicha tadqiq etilgan. Quyidagi soha terminlari maxsus monografik planda o‘rganilgan:

texnikaga oid terminlar; zargarlik terminlari; raqs san’ati terminalogiyasi; anatomik terminologiya; pedagogik terminologiya; kitobatchilik terminologiyasi; onomastik terminlar; yog‘ochsozlik terminologiyasi; bank-moliya terminologiyasi;

[21] Kadirbekova D.X. Ingliz va o‘zbek tillarida axborot texnologiyalari terminologiyasining lingvistik xususiyatlari. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.
[22] Axmedov. O.S. Ingliz va o‘zbek tillarida soliq-bojxona terminlarining lingvistik tahlili va tarjima muammolari. Filol. fanlari dokt. dis... avtoref. –Toshkent, 2016. – B.19.

ekologik terminlar; zoologik terminlar; farmasevtika terminlari; botanika terminlari; soliq-bojxona terminlari; yuridik terminlar.

Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish kerakki, ma’lum bir sohaga oid so‘zlar terminologik sistemani tashkil qilishi uchun quyidagi talablarga javob berishi kerak.

Tadqiqot ob’ekti qilib tanlagan chorvachilik terminlari mana shu talablarga to‘la javob bera oladi. Lekin terminlarning o‘rganilishi tarixida falsafiy terminlarning maxsus tadqiqot ob’ekti bo‘lganini kuzatmadik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Ahatova M. O‘zbek tili èg‘ochsozlik terminologiyasi. Filol. fanlari nomzodi … diss. avtoref. – T., 2004. – 24 b. – B. 6

2. Muhamedova S. va b. Bank-moliya terminlarining o„zbek tilidagi izohli lug„ati. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 157 b.

3. Terminologiya ishining mazmuni va vazifalari haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1964, №3. –B. 31-39.

4. Kadirbekova D.X. Ingliz va o‘zbek tillarida axborot texnologiyalari terminologiyasining lingvistik xususiyatlari. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.

5. Axmedov. O.S. Ingliz va o‘zbek tillarida soliq-bojxona terminlarining lingvistik tahlili va tarjima muammolari. Filol. fanlari dokt. dis... avtoref. –Toshkent, 2016. – B.19.

TALABA YOSHLARNING OILAVIY MUNOSABATLAR TO‘G‘RISIDAGI TASAVVURLARINING OILA MUSTAHKAMLIGIGA TA’SIRI

Axmedov Baxtiyor Tursunovich
TerDPI Psixologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi
komron_rashidov@mail.ru

ASOSIY QISM

Oila jamiyatning eng muhim bo‘g‘ini. Hozirgi davrda mustaqil O‘zbekiston baxtiyor davlatlar reytingida kuchli 10 likdan joy olgani kata natija va mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayot darajasining yashash uchun mos ekanligidan dalolatdir. Oila qurish arafasidagi yigitlarning psixikasi va jismoniy tayorgarligi kelajakdagi qurilgan oila hayoti uchun hal qiluvchi muhim ahamiyatga ega jihat bo‘lib qoladi.

Oila — muqaddas va nozik qadriyatlar ustiga qurilgan, er-xotin bir-biriga Allohning muqaddas bir omonati etib berilgan mo‘jazgina bir makondir. Omonatning yaxshi saqlanmog‘i, unga xiyonat qilinmasligining zarurligi dinimiz arkonlari tomonidan yetarlicha tushuntirib o‘tilgan.

Erkak ishonchli bir juft ekanini xotiniga qabul qildira olish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak. Bolalariga shafqatli, mehribon bo‘lishi, mehr-muhabbat va qayg‘u-g‘amda sherik, hamdard bo‘lishi, o‘zini ayamasligi kerak.[23]

Barcha davr va zamonlarda oila degan nom muqaddas va bog‘lovchi vosita sifatida jamiyat hayotida muhim o‘rin tutgan. Buni yuqoridagi asl diniy qadriyatlar namunasini o‘zida jo qilgan Imom G‘azzoliyninig “ey farzand” nomli kitobidagi fikrlardan ham bilish mushkil emas. Oila qadriyatlar e’zozlanadigan maskan bo‘lishi bilan birga, muqaddas nikoh rishtalari va ahdu vafo asosiga qurilgan, sha’riy shartnoma bilan kafolatlangan jamiyatning asosiy bo‘g‘inidir.

«Uylaning, ko‘paying. Chunki, tushgan bir bola bilan bo‘lsa ham, qiyomat kuni o‘zga ummatlar oldida siz bilan faxrlangayman». (Abdulloh ibn Umardan (r.a.) Bayhaqiy rivoyat etgan)[24].

Ta’kidlash joizki, oilaning mustahkamligi va undagi o‘zaro hurmat va munosabatlar, farovon hayotning asosida tomonlarning ruhiy, jismoniy, aqliy va iqtisodiy ijtimoiy jihatdan tayyorligi yotadi. Barcha omillarning qisman butligi va kamchiliklardan xoli bo‘lmasligi ham farovon hayotni kafolatlay olmaydi. Zero inson mukammal ishlangan mashina emas. Arzimas ehtiyot qism arzimas yoki kichik tuyilsa ham, hal qiluvchi vaziyatlarda kamchilikni namoyon etishi hech gap emas. Shu o‘rinda mustaqillik davrida oilaga berilgan e’tibor va hozirda bu sohada olib borilayotgan ishlar haqida ham gapirmay iloj yo‘q. Jumladan: Prezidentning 2018 yil 27 iyundagi

[23] www.ziyouz.com kutubxonasi. Abu Homid G’azzoliy”Ey, farzand”b-40
[24] Imom G‘azzoliy “Uylanish odobi”, 3-b

«O‘zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi qarori bilan konsepsiyaning ustuvor vazifalari va amalga oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar tasdiqlandi.[25]

Konsepsiya va «Yo‘l xaritasi"ni amalga oshirish jarayonining muvofiqlashtirilishi va monitoringi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi «Oila» ilmiy-amaliy tadqiqot markazi zimmasiga yuklatildi.

2019 yildan boshlab har yili 15 mayda O‘zbekistonda Xalqaro oila kuni nishonlanadi. Hukumat farmoyishining tegishli loyihasi joriy yil 1 sentyabrgacha Vazirlar Mahkamasiga kiritiladi[26].

Statistik ma’lumotlar va jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, yigitlarning oila qurish uchun mos biologik yoshi 20, qizlarda esa 18 yoshni tashkil etadi. Bu yosh ikki jins vakillari uchun ham balog‘atga yetish va mustaqil hayotga jismoniy tayorgarlik yoshi hisoblanadi. Organizmdagi gormonal va funksional o‘zgarishlar, tashqi xarakter xususiyatlarida o‘z ifodasini topadi. Ammo faqat biologik yosh barchasiga yechim bo‘la olmaydi, bu ko‘rsatkichga barobar ravishda aqliy, ruhiy voyaga yetish albatta mukammal bo‘lmasada tasavvurga ega bo‘lish lozim. Masalan, ba’zi o‘smirlarning aqliy faoliyati yoshiga nisbatan ilgarilab ketishi va aksincha boshqalarda bu holatninig teskarisini kuzatish mumkin. Har ikki holatda ham buni yutuq diya olmaymiz, chunki aqliy faoliyat, ruhiyatning barqarorligi va jismoniy ko‘rsatkichlarga muvofiq kelmasligi bir tomondan muammo bo‘lsa, jismoniy tez rivojlanishning sababi gormonal funksiyaninig buzilishi ikkinchi muammo hisoblanadi. Bunday muammolar aynan oila qurish davrida turli tuman belgilarni beradi. Bu jarayonda asosiy kuch va hal qiluvchi rol diniy va dunyoviy jihatdan yigitlar zimmasida bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 15-moddasi Nikoh yoshi masalalariga tegishli bo‘lib unda, Nikoh yoshi erkaklar uchun o‘n sakkiz yosh, ayollar uchun o‘n yetti yosh etib belgilanadi.[27]

Balog‘at belgilarini biologik o‘sishning asosi bo‘lsada oila qurishning eng asosiy maqsadlaridan biri bu ko‘payish, nasl qoldirishdir. Ko‘payish organizmning avlod qoldirish xusussiyatidir. Ikki xil jinsiy hujayralar qo‘shilishi hisobiga yangi organizmlar hosil bo‘ladi. Jinsiy ko‘payish esa irsiy (nasliy) xilmaxillikga olib keladi[28]

So‘rovnoma va kichik statistik kuzatuv tahlili natijalariga ko‘ra oila qurish davrida (o‘tish davrida yigitlar duch keladigan muammolar quyidagicha:

1. Biologik ya’niy jismoniy jihatdan tayorgarlikning yetarli emasligi;(gormonal, antropometrik, gigienik, fiziologik, genetik va.hk)

[25] Akhmedov, B. T. (2021). The Family as the Basic Unit of Society. International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 8(12), 201-204
[26] www.gazeta.uz
[27] O’zbekiston respublikasi oila kodeksi 15-moddasi.
[28] B. Aminov “odam va uning salomatligi” 145-b

2. Ruhiy tayorgarlikning talab darajasida emasligi; (aqliy, intelektual, dunyoqarash, ong, muloqot, nutq va faoliyat layoqati)

3. Har tomonlama ko‘rsatkichlarning mosligi va muvofiqligi haqidagi talablar informatsiyalar, ko‘nikma va malakalarning yo‘qligi; (malakalar, ko‘nikmalar, ma’lumotlar hozirgi zamon talabi va sharoitiga nomuvofiq loqaydlik);

4. Tashqi omillarninig salbiy ta’siri natijasida yuzaga keladigan muammolar va ularga nisbatan sovuqqonlik xususiyati. (ota-onaning qarashlari, madaniy ma’rifiy saviya, ommaviy madaniyat, internet va axborot texnologiyalari, zararli odatlar va davralarning ta’siri);

5. Zarur imkoniyatlar va sharoitlarning talab darajasiga javb bermasligi, (iqtisodiy, moddiy holat, ijtimoiy kelib chiqish, xarakter xusussiyatlari temperament va dunyoqarash nomutanosibligi).

XULOSA VA TAVSIYALAR

Yuqoridagi muammolarni davom ettirish mumkin, biroq biz aytmoqchi bo‘lganlar asosiy hyotiy ahamiyatga ega jihatlari bo‘lib, ularga panja ortidan qarash va hal etishni kechiktirish nafaqat oila qurish istagidagi o‘smirlarni, balki ulardan dunyoga keladigan yosh avlod naslining sog‘ligini xavf ostiga qo‘yadi. Har tomonlama sog‘lom va layoqatli yosh avlod tarbiyasi barchamizning asosiy maqsadimiz, millatimiz jamiyatimiz hayotini hal etuvchi jarayon ekanligini unutmaslik lozim.

Shu o‘rinda yana diniy bir misol. Yigitninig uylanadigan qizga nisbatan ziyrak bo‘lishi lozim bo‘lgan va e’tiborga molik jihatlari 4 ta. Birinchisi, qizning moli, ikkinchisi, husnu-jamoli, uchinchisi, nomu nasabi ya’ni ijtimoiy kelib chiqishi, to‘rtinchisi dindorligi (islom dini vakili ekanligi eng ulug‘ va almashinmas xususiyatidir)[29]

Muammo bor joyda unning yechimi ham mavjud. Bunda jahon tajribasi emas, balki o‘zimizninig sharqona go‘zal urf-odat va an’anlarimizga ota-bobolarimiz mutafakkirlarimiz muqaddas dinimiz ko‘rsatmalariga amal qilsak eng ma’qul yo‘l bo‘lar edi nazarimda.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. O’zbekiston respublikasi oila kodeksi 15-moddasi.

2. Abu Homid G’azzoliy”Ey, farzand”b-40 www.ziyouz.com kutubxonasi.

3. Imom G‘azzoliy “Uylanish odobi”, 3-b

4. Akhmedov, B. T. (2021). The Family as the Basic Unit of Society. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, *8*(12), 201-204

5. B. Aminov “odam va uning salomatligi” 145-b

6. Shayx Muhammadsodiq Muhammad Yusuf “Zikr ahlidan so’rang” 4-qism 188-b

7. www.gazeta.uz

[29] Shayx Muhammadsodiq Muhammad Yusuf “Zikr ahlidan so’rang” 4-qism 188-b

JINOIY DAROMADLARNI LEGALLASHTIRISH BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNI OCHISH VA TERGOVNI TASHKIL ETISH MASALALARI

Raximov Nodirbek Mutalliyevich
Namangan Davlat Universiteti Yuridik fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bilan bog'liq jinoyatlar, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bilan bog'liq jinoyatlarni ochish va tergovni tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad tushunchasi, mazkur jinoyatga qarshi huquqni muhofaza qilish idora xodimlari oldida turgan muhim vazifalar, o'ta xavfli ijtimoiy qilmishlarga qarshi kurashish, ularning oldini olish, sodir etilgan jinoyatlarini ochish va tergovni to'g'ri tashkil etish, jahon hamjamiyatini xavotirga solayotgan va uyushgan jinoyatchilikning rivojlanishiga sharoit yaratayotgan transmilliy jinoyatlar sifatida e'tirof etilayotgan jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi, shuningdek mazkur jinoyatlarga qarshi kurashish bo'yicha xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik aloqalarini kuchaytirish, O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ishlar, qabul qilingan qonun hujjatlari mazmun-mohiyati to'g'risidagi ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish, transmilliy jinoyatlar, terrorizmni moliyalashtirish, ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish, maxsus vakolatli davlat organi, huquqni muhofaza qiluvchi va tergov organlari, xalqaro tashkilotlar va xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik, narkobiznes, predikat jinoyat, jinoyatlarini ochish va tergovni to'g'ri tashkil etish, tusmollarni tekshirish, jinoyat predmeti va qurollarini ko'zdan kechirish.

ВОПРОСЫ РАСКРЫТИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ЛЕГАЛИЗАЦИЕЙ ПРЕСТУПНЫХ ДОХОДОВ

Рахимов Нодирбек Муталлиевич
Учитель Наманганского государственного университета Юридического факультета

Аннотация: в данной статье раскрываются преступления, связанные с легализацией доходов, полученных преступным путем, понятие основной цели открытия и организации расследования преступлений, связанных с легализацией доходов, полученных преступным путем, важные задачи, стоящие перед сотрудниками правоохранительных органов в борьбе с данным преступлением, бороться с особо опасными общественными преступлениями, предупреждать их,

раскрывать совершенные преступления и правильно организовывать расследование, бороться с легализацией доходов от преступной деятельности, признанных транснациональными преступлениями, которые волнуют мировое сообщество и создают условия для развития организованной преступности, а также для борьбы с этими преступлениями информация об укреплении сотрудничества с зарубежными странами, работа проводимая в Республике Узбекистан, содержание принятых нормативно-правовых документов.

Ключевые слова: легализация доходов, полученных преступным путем, транснациональные преступления, финансирование терроризма, борьба с финансированием распространения оружия массового поражения, сотрудничество со специально уполномоченным государственным органом, правоохранительными и следственными органами, международными организациями и иностранными государствами, наркобизнес, предикатное преступление, раскрытие преступлений и правильная организация расследования, исследование доказательств, осмотр предметов преступления и оружия.

ISSUES OF DETECTION AND INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO THE LEGALIZATION OF CRIMINAL PROCEEDS

Rakhimov Nodirbek Mutallievich
Teacher at Namangan State University Faculty of Law

Annotation: in this article, crimes related to the legalization of proceeds from criminal activities, the concept of the main goal of opening and organizing investigations of crimes related to the legalization of proceeds from criminal activities, the important tasks facing law enforcement officers against this crime, to fight against extremely dangerous social crimes, to prevent them, to solve the committed crimes and to properly organize the investigation, to fight against the legalization of proceeds from criminal activities, which are recognized as transnational crimes that worry the world community and create conditions for the development of organized crime, as well as to fight against these crimes information on strengthening cooperation with foreign countries, the work being carried out in the Republic of Uzbekistan, the content of the adopted legal documents.

Keywords: legalization of proceeds from crime, transnational crimes, financing of terrorism, combating the financing of the proliferation of weapons of mass destruction, cooperation with a specially authorized state body, law enforcement and investigative agencies, international organizations and foreign states, drug trafficking,

predicate crime, disclosure of crimes and proper organization of the investigation, examination of evidence, examination of objects of crime and weapons.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bilan bog'liq jinoyatlar – jamiyatda uchraydigan o'ta xavfli ijtimoiy hodisalar hisoblanadi.

Sodir etilgan mazkur jinoyatlar har qanday davlatning nafaqat iqtisodiyotiga, balki uning ijtimoiy va siyosiy negizlariga ham pinhona zarba beradi. Davlatning moliya tizimini izdan chiqarib, milliy valyutani xalqaro miqyosdagi obro'yiga putur yetkazadi. Natijada, uning bank, birja va bojxona faoliyatiga nisbatan ishonchsizlik paydo bo'ladi.

Shu sababdan, jinoiy daromadlarni legallashtirish bilan bog'liq jinoyatlar rivojlangan davlat, geosiyosiy muhokama ob'yektiga aylanib, uning barcha sohalariga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi sun'iy to'siqlarni yuzaga keltiradi. Shu sababdan, bu turdagi jinoyatlarni jamiyatda chuqur ildiz otishi, hozirgi zamonning eng xavfli ijtimoiy hodisasi sifatida qaraladi. Mazkur jinoyat sub'yektlarning asosiy maqsadi, jinoiy xatti-harakatlar evaziga katta boylik orttirish va jamiyatda moddiy va ma'naviy qadriyatlarning buzilishiga erishishdan iborat.

Huquqni muhofaza qilish idora xodimlari oldida, ta'kidlab o'tilgan o'ta xavfli ijtimoiy qilmishlarga qarshi kurashish, ularning oldini olish, sodir etilgan jinoyatlarini ochish va tergovni to'g'ri tashkil etish vazifalari turar ekan: birinchi galda, ular daromadning olish manbalari (korrupsion jinoyatlar, narkobiznes, odam savdosi, qurol-aslahalarning nolegal savdosi va boshqalar)ni, olingan mablag'ni legallashtirish usullarini aniqlash, jinoyatlarni sodir etgan shaxslarga nisbatan esa jinoiy-huquqiy normalarini samarali qo'llash kabi bir qator asosiy funktsiyalarni bajarishlari kerak. Ayniqsa, ularning oldini olish o'ta murakkab va dolzarb masala hisoblanadi.

Bu turdagi jinoyatlar latent ko'rinishga ega bo'lib, ular orasida narkobiznesga qarshi kurashish alohida ahamiyatga ega. Aynan shu yo'l bilan qo'lga kiritilgan mablag' dunyo iqtisodiyoti, jumladan O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga ham xavf solayotgan xalqaro korrupsiyaning asosiy daromad manbaiga aylanib bormoqda.

Narkobiznes yo'li bilan qo'lga kiritilgan katta hajmdagi moddiy boyliklar yoki ularning valyuta ko'rinishidagi ekvivalentlarini pora sifatida olish-berish evaziga xalqaro transfert (bank, birja, bojxona va sh.k.) operatsiyalarini amalga oshirish yoki shunday qimmatliklarni offshor hududlarga o'tkazish yo'li bilan legallashtirishmoqda.

Bundan tashqari, narkobiznes yaratgan boylik dunyo hamjamiyatiga xavf solayotgan xalqaro terrorizmning asosiy manbaiga aylanmoqda.

Shu sababdan, huquqni muhofaza qilish idoralari tomonidan bu jinoyatlarning yuzaga kelish sabablarini, shart-sharoitlarini, uning tarixidan boshlab, hozirgi kunga qadar rivojlanishini va ijtimoiy xavfli harakatlarining xususiyatlarini o'rganish hamda

jinoiy uyushmani faoliyat ko’rsatishiga barham berish bilan bog’liq muammolar yechimi hal etilishi lozim.

Bu muammolar turli maxsus usullarni qo’llash, katta kuch va vositalarni jalb etish orqali hal etiladi. Lekin, uni zamon talabi darajasiga olib chiqish uchun dastlabki tergov jarayonida jinoiy daromadlarni olish va legallashtirish manbalarini aniqlashda turli murakkab vaziyatlar (jinoyatni to’liq ochish, jinoyat ishtirokchilarini fosh etish) yuzaga kelmoqda. Ushbu vaziyatlarning taktik yechimini algoritmi esa faqat takomillashgan zamonaviy tezkor-qidiruv, kriminalistik usul, vosita va kuchlarni to’g’ri qo’llash orqali hal etish mumkin.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bilan bog’liq jinoyatlarni ochish va tergovni tashkil etishdan maqsad, bu turdagi jinoyatlarni ochish va tergovni samarali tashkil etishdan iborat.

Tergovga qadar tekshiruv deganda, ushbu jinoyatga oid xabar yoki tezkor-qidiruv ma’lumotlarni tekshirish maqsadida, kechiktirib bo’lmaydigan protsessual harakatlar va tezkor-qidiruv tadbirlarini o’tkazish tushuniladi. Ijtimoiy xavfli qilmish oqibatida ro’y bergan jinoyat hodisasining ob’yektiv, sub’yektiv va fakultativ belgilari mavjudligini tekshirish uchun, birinchi galda, jinoiy daromadlarni olish, ularni legallashtirish manbalarini aniqlash lozim.

Manbalarni aniqlashda jinoiy daromadni, ularni legallashtirish usullarini aks ettirgan buxgalteriya hujjatlarini, deklaratsiyalarni, soliq, bojxona va bank hisobatlarini elektron va yozma variantlarini olish, ular asosida moddiy qimmatliklarning natural qoldig’ini inventarizatsiya o’tkazish yo’li bilan tekshirish, hujjatiy taftish tayinlash, jinoyat hodisasiga aloqador jismoniy shaxslardan kerakli ma’lumotlarni olish, elektron o’tkazmalarni qamrab olgan operatsiyalar yuzasidan kompyuter texnologiyasi va vujudga kelgan vaziyatga qarab boshqa turdagi ekspertizalar tayinlash, jinoyat hodisasini sodir etishda ishtirok etgan va ushbu haqda bevosita va bilvosita ogoh shaxslardan tushuntirishlar olishga e’tibor qaratish lozim.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni olish manbalari turli ijtimoiy hodisalardan iborat bo’lib, jinoiy xatti-harakatlar bir-biridan farq qiluvchi alohida ijtimoiy munosabatlarga qarshi qaratiladi. Jumladan, iqtisodiyotga va uning asoslariga, xo’jalik faoliyatiga qarshi qaratilgan jinoyatlar, korrupsion jinoyatlar, narkobiznes, odam savdosi, qurol-aslahalarning nolegal savdosi, ularning ayrimlarini sodir etish uchun jinoiy uyushmalar tuzish va boshqalarni sodir etish natijasida jinoiy daromad manbalari shakllanadi. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadni legallashtirish jinoyatning asosiy tarkibini tashkil qiladi, ammo muqaddam, bir vaqtni o’zida yoki kelgusida sodir etiladigan g’arazgo’ylik jinoyatlarisiz uning tarkibini tassavvur qilish mumkin emas. Chunki yuqorida ta’kidlab o’tilgan jinoyatlar daromadning olish manbalari hisoblanib, uning legallashtirish esa “predikat jinoyat” lar turkumiga kiradi. Daromadning olish manbalari yuzasidan o’tkaziladigan tergov harakatlari uning

umumiy qoidalariga asosan tashkil etiladi. Ya’ni, bu jinoyatlarning kriminalistik tavsifi, uning tuzulmasi: jinoyat hodisasining turi (sodir etish vaqti, joyi, daromad predmeti, uning hajmi); jinoyatni sodir etish va uning oqibatlarini yashirish usullarini anglatuvchi o’ziga xos bo’lgan daliliy ahamiyatga ega manbalar; moddiy aks etgan iz manbalari; og’zaki (verbal) iz manbalari; jinoyat sodir etgan kimsa, ushbu shaxslar orasida bo’lishi mumkinligini anglatuvchi manba; jinoyatni sodir etishning o’ziga xos motivi va maqsadini tashkil qiladi.

Kriminalistik tavsifni ta’kidlab o’tilgan tuzulmalari isbotlanishi zarur bo’lgan holatlarga nisbatan yordamchi sifatida sodir etilgan jinoyatlarning tarkibiy qismiga kiruvchi belgilari haqida dastlabki tergovga kerakli ma’lumotlarni taqdim etadi. Ushbu faktik ma’lumotlarni isbotlash jarayonida yuzaga kelgan tergov vaziyatlarining taktik yechimini hal etishda daliliy ahamiyatga ega bo’lgan moddiy va xotiraviy iz manbalarini topish uchun tergov tusmollarini ilgari surish, ularni tergov rejasiga kiritish muhim ahamiyatga ega. Tusmollarni tekshirish maqsadida, quyidagi tergov harakatlari amalga oshiriladi. Jumladan, tintuv o’tkazish, hujjatlarni olish, jinoyat predmeti va qurollarini ko’zdan kechirish, ashyoviy dalil sifatida ularni e’tirof etish va jinoyat ishiga qo’shib qo’yish, hujjatiy taftish o’tkazish, tadqiqot ob’ektiga ko’ra turli ekspertizalarni tayinlash, gumonlanuvchi tariqasida jinoyat ishiga jalb etilgan shaxslarni, guvohlarni so’roq qilish, axborot kommunikatsiya materiallarini olish va ushbu orqali olib borilgan so’zlashuvlarni eshitish, shuningdek, tezkor-qidiruv tadbirlarini o’tkazish, olingan ma’lumotlarni protsesual harakatlarni amalga oshirish yo’li bilan dalil sifatida tadbiq etish, pochta-telegraf jo’natmalarini ko’zdan kechirish, ularni olish va xatlab qo’yish, jinoyatni sodir etishga imkon bergan shart-sharoitlarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish maqsadida protsessual majburlov choralarini qo’llashdir.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bilan bog’liq jinoyatlar transmilliy tusga ega bo’lgani sababli mazkur jinoyat ishlari yuzasidan tergovni tashkil etishda sohaviy xizmatlar o’rtasida xalqaro hamkorlikni shakllantirish zarur. Chunki, bu turdagi jinoiy faoliyat bir davlat hududida boshlanib, ikkinchi davlat hududida o’z yakunini topadi.

Shu bois, sodir etilgan jinoyat hodisasi, uning holatlari va ayrim elementlarini isbotlash bilan bog’liq jarayon tergov ishlarini protsessual va tashkiliy jihatdan yuritishda murakkab vaziyatlarni vujudga keltiradi. Aynan shu vaziyatlarni taktik yechimlarini hal etish uchun o’zaro hamkorlikning tartibi to’g’risidagi asosiy qoidalarga rioya qilgan holda, uning shaklini aniqlash lozim. Bular: jinoyat hodisasiga taalluqli daliliy ahamiyatga ega bo’lgan ma’lumotlarni o’zaro almashish, dalillar manbalarini taqdim etish, ayrim turdagi tergov harakatlarini o’tkazish yoki ularni o’tkazishga ruxsat olish, jinoyatni sodir etgan shaxslarni ushlash, ularga nisbatan protsessual majburlov choralarini qo’llash, ekstraditsiya qilish, jinoyatni sodir etishda

qatnashgan boshqa ishtirokchilarni aniqlash, bank operatsiyalarini yuritishda rasmiylashtirilgan hujjatlarni yozma va elektron variyatlarini olish, ularni tergov idorasiga yuborish, guvoh va gumonlanuvchi tariqasida ishga jalb etilgan shaxslarni xorijiy davlat hududida so'roq qilish uchun so'rovnoma yuborish.

O'zbekiston Respublikasining "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonuni 22-moddasida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasidagi xalqaro hamkorlik ko'rsatib otilgan bolib, unga ko'ra jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasidagi xalqaro hamkorlik O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi hamda xalqaro shartnomalariga muvofiq amalga oshiriladi.

Maxsus vakolatli davlat organi zarur axborot taqdim etish to'g'risida chet davlatlarning vakolatli organlariga so'rovlar yuborish va chet davlatlar vakolatli organlarining so'rovlariga javob qaytarish huquqiga ega.

Shuningdek, mazkur hamkorlikni ta'minlash masalasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-iyundagi 402-son qarori bilan tasdiqlangan "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi nizom talablari bilan mustahkamlangan.

Xalqaro hamkorlik O'zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari hamda legallashtirishga va predikat jinoyatlarga qarshi kurashish sohasidagi O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlar bilan xalqaro shartnomalari mavjud bo'lmagan taqdirda, xalqaro hamkorlik o'zarolik prinsipi asosida amalga oshiriladi.

Bunda, O'zbekiston Respublikasining vakolatli davlat organi tomonidan xorijiy davlat vakolatli organiga o'zarolik prinsipi asosida yuboriladigan xalqaro so'rovlarda kelgusida xorijiy davlat vakolatli organi tomonidan yuboriladigan so'rovlarning ko'rib chiqilishi kafolatlanishi lozim.

Xorijiy davlatlar vakolatli organlarining o'zarolik prinsipi asosida yuborgan xalqaro so'rovlari, agar ularda O'zbekiston Respublikasining vakolatli davlat organlari tomonidan kelgusida yuboriladigan so'rovlarning ko'rib chiqilishini kafolatlovchi talablar bo'lgan taqdirdagina O'zbekiston Respublikasining vakolatli davlat organlari tomonidan ko'rib chiqiladi.

Xalqaro hamkorlik O‘zbekiston Respublikasining vakolatli davlat organlari yoki xorijiy davlatlar vakolatli organlarining xalqaro so‘rovlariga yoki o‘z tashabbuslariga ko‘ra amalga oshiriladi.

Yuqoridagilarga muvofiq, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg’in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish har bir davlatning taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Uyushgan jinoyatchilikka qarshi keskin va murosasiz kurash jahon hamjamiyatini o’ylantirib kelayotgan dolzarb masalalardan biri hisoblanib, uyushgan jinoyatchilikning transmilliy xarakter kasb etishi ushbu muammoga barcha davlatlar tomonidan ko’proq e’tibor qaratishi lozimligini taqozo etadi. Shu munosabat bilan, mazkur jinoyatga qarshi jahon hamjamiyati tomonidan hamkorlik ko’lamini kengaytirish, unga qarshi birgalikda keskin va murosasiz kurashish lozim.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasida “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg’in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to’g’risida”gi qonuni. Toshkent sh. 2004 yil 26 avgust, 660-II-son.

2. “O’zbekiston Respublikasining jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg’in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish milliy tizimini rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to’g’risida” PF-6252.

3. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-iyundagi 402-son qarori bilan tasdiqlangan Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg‘in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshirish tartibi to‘g‘risidagi nizom. 2021-yil 29-iyun. 402-son.

4. O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.www.lex.uz.

5. O’zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. – T., 2022.

6. O’zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – T., 2022.

7. O’zbekiston Respublikasining «Terrorizmga qarshi kurash to’g’risida»gi 2000 yil 15 dekabr qonuni // O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 2001. –№ 1–2.

8. Kriminalistika: Darslik. 1–qism / G’. A. Abdumajidov tahriri ostida. – T., 2003

9. Kriminalistika: Darslik. 2–qism / G’. A. Abdumajidov tahriri ostida. – T., 2003

10. Qozixodjaev J.X., Ibragimov M.O. Narkotik vositalar va psixotrop moddalar bilan bog’liq jinoyatlarni tergov qilish xususiyatlari. O’quv-amaliy qo’llanma, - T.2007.

11. Qozixodjaev J.X., Ibragimov M.O. Jinoyatlarni tergov qilishda maxsus bilimlardan foydalanish. O’quv-amaliy qo’llanma, -Namangan., 2013.

12. Qozixodjaev J.X., Ibragimov M.O. Korruptsiyaga qarshi kurashishda huquqiy ong, bilim va tafakkurning ahamiyati. Ilmiy-uslubiy qo’llanma. –Farg’ona., 2020.

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИЛИШИ ХУСУСИДА

Раҳмонали Ҳасанов
Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти доценти, Халқаро Турон ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Ўрта Осиё халқлари тарихи институти Тошкент филиали директори, Турон ФА академиги ва вице президенти, профессор

Аннотация: Мазкур мақолада, Қорахонийлар давлати тарихини ўрганилиши Сотуқ Буғрохон асос солган Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши ва бу даврдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, Қорахонийлар давлати биринчи туркий – исломий давлатлардан бири сифатида шаклланганлиги,давлат бошқарув тизими, ҳарбий тактикаси Қашқар, Болосоғун, Ўзган ва Самарқанд қорахонийлар хоқонлигининг турли даврлардаги пойтахти бўлганганлиги, илм-фан, маърифат, меъморчиликнинг ривожаниши, адабий муҳитнинг барқарорлашуви, хусусида республикамиз ва жаҳон олимлари томонидан олиб борилган тадқиқотлар ва уларнинг қиёсий таҳлили баён этилган.

Таянч сўзлар. Туркий қавмлар, Арслонхон, Буғрохон, Улуғхон, Қорахон, Сотуқ Буғрохон,Бошқарув тизими, Қашқар, Болосоғун, Ўзган, Самарқанд, илм-фан. фиқҳшунослик,меъморчилик, адабий муҳит, “Ҳибат ул Ҳақойиқ”, “Девону луғотит турк”, “Қутадғу билиг”.

Маълумки, Туркий дунё ўз тарихи давомида ўнлаб салтанатлар қуриб, инсоният тамаддуни ривожига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшганлигини башарият олимлари эътироф этганлар. Она заминимиз Туркистон ўз бағридан минглаб, олимлар, фозил уламолар, лашкарбошию, даҳо сиёсатдонларни етиштириб чиқарган.

Марказий Осиё халқлари давлатчилиги тарихида туркий халқларнинг буюк бобокалони Алп Эр Тўнга тузган давлат, Қадимги Хоразм, Қадимги Фарғона (Даван), Кушонларсалтанати, Буюк Турк хоқонлиги, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар, Бобурийлар, Шайбонийлар, Қўнғирот ва Манғитлар бошқарган хонликларнинг ҳар бирининг алоҳида ўз ўрни бор.

Туркий давлатчилик анъаналари асосида шаклланган мазкур давлат X асрнинг 90-йилларида Шарқий Туркистон. Еттисув ва Жанубий Тангритоғ олдидаги худудларда ташкил топган. Давлатнинг барпо бўлишида карлук, чигил, якмо каби йирик туркий қабилалар етакчилик қилган. Қорахонийлар сулоласи Хукмдорлари Арслонхон ва буғрохон унвонлари билан юритилган. Тахтга

чиккан Арслонхон ёки буғрохон, улуғхон, яъни қорахон деб аталган[37]. Баъзида қорахон, “хонлар хони” “тамгачхон” деб ҳам юритилган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Янги Ўзбекистон Тараққиёт Стратегияси тўғрисидаги Фармоннинг **77-мақсадида: “Ўзбекистон тарихини ўрганиш ва тарғиб қилишни янада ривожлантириш”га урғу берилган бўлиб, унда, т**арих фанини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини амалга ошириш вазифалари белгилаб берилган.[1.,2:Б.56.]. Ўзбек давлатчилиги тараққиёт босқичларини таҳлил қилиш юқоридаги вазифалар ижросини таъминлаш борасидаги муҳим шартлардан ҳисобланади.

Мозийга назар ташлавр эканмиз,Марказий Осиё халклари тарихида ўзига хос ўрин тутган ва узоқ вақт салтанат қуришига қарамай ҳ***озирга қадар энг кам ўрганилган давлатлардан бири, бу - Корахонийлар хоқонлиги эди***. Шу боис Ўзбекистон заминида ҳукмронлик қилган Қорахонийлар даври тарихини мукаммал ўрганиш, давлатчилик анъаналарини тадқиқ қилиш, мазкур давр олим ва адибларининг илмий ҳамда адабий меросларини таҳлил қилиш бугунги кун Ватанимиз олимлари олдида турган улкан ва масъулиятли вазифалардан саналади.

Ўрта Осиёдаги қадимий ёзма манбалар, битиклар,туркий қавмларининг бирлаштириш учун олиб борилган сайъи ҳаракатлар[27,39,44], Шарқий Туркистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар тарихи ва маданий ҳаёти, Сотуқ Буғрохон асос солган Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши ва Қорахонийлар давлати биринчи туркий –исломий давлатлардан бири сифатида шаклланганлиги[39], Қашқар, Болосоғун, Ўзган ва Самарқанд қорахонийлар хоқонлигининг турли даврлардаги пойтахти бўлганганлиги,давлатчилик асослари, маъмурий бошқарув тизими, таниқли давлат ва ҳарбий соҳа арбоблари фаолияти, дипломатик муносабатлар, ҳунармандчиликтармоқлари ва халқ амалий санъати, ер-сув муносабатлари, маънавий- маърифий, иқтисодий ва ҳарбий сиёсат ҳамда адабий муҳитнинг қарор топиши ва ўзбек давлатчилиги тарихида уларнинг тутган ўрни[44] хусусида республикамиз ва бир қатор хорижий давлатларнинг етакчи олимлари томонидан тадқиқ этилган,

Бугунги кунда Қорахонийлар даври тарихи учун муҳим саналган манбаларнинг аксарияти таржима қилиниб, кенг жамоатчили,,кка етказиб келинмоқда.

Дастлабки бирламчи манбалар сирасига X аср тарихчиси Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарини киритиш мумкин. Асарда тарихчи Моваройуннаҳрда ҳукмронлик қилган Қорахоний султонлар Малик Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхон, Қадрхон Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон, Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймонлар тўғрисида,

улар томонидан қурилган меъморий иншоотлар, уларнинг бунёдкорлик ишлари ҳақидаги мисолларни келтириб ўтган. [3: Б.88-174.]

Бирламчи манбалар сирасига Абул Фазл Байҳақийнинг “Тарихи Маъсудий” асарини ҳам киритиш мумкин. Мазкур асар Ғазнавий ҳукмдорлардан султон Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли Масъуд Ғазнавий ҳукмронлиги йилларига бағишланган бўлсада, унда Қорахонийлар ва Ғазнавийлар ўртасидаги дипломатик масалалар ҳам ёритиб ўтилган [4].

Шунингдек, Ибн ал Асирнинг “Ал комил фит тарих” (Мукаммал тарих) асарини киритиш мумкин. Муаллиф асарида Қарлуқлар давлатининг асосчиси Сотуқ Буғрохон ва унинг тахтга келиши. Қорахонийларнинг кейинги тарихлари, бу давлатнинг иккига бўлиниши, Самарқанд Қорахонийларининг хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад томонидан тугатилиши ва унга боғлиқ воқеалар ҳақида атрофлича маълумотларни бериб ўтган[20].

Шиҳобиддин Муҳаммад ан Насавийнинг “Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти” (Сират ас султон Жалолиддин Манкбурни) асари ҳам ўз даврида яратилган бирламчи манбалардан бўлиб, унда Қорахонийлар давлатининг сўнгги кунлари, Шарқий Қорахонийларнинг Қорахитойлар тасарруфидан чиқиб, Найманлар давлати таъсирига тушиб қолиши, Шарқий Қорахонийлар ҳудуди учун Найманлар подшоси Кучлук ва Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад ўртасида бўлиб ўтган курашлар тафсилоти анчагина кенг ёритилган [31].

Алоуддин Атомалик Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонгушо” (Жаҳон фотиҳи тарихи) асарида Мовароуннаҳр Қорахонийлар давлатининг Хоразмшоҳлар билан муносабатлари, Қорахитойларга қарши курашда бу икки давлат ҳукмдорларининг иттифоқи, ўзаро манфаатлар тўқнашуви, Ғарбий Қорахонийларнинг тугатилиши масалалари ёритиб берилган[18].

Қорахонийлар даври ўлкалари географияси, шаҳарлари ва қишлоқлари тарихини, аҳолининг машғулотлари ва этномаданиятини ўрганишда мазкур даврда яратилган география йўналишидаги асарларнинг ўрни беқиёсдир. Шундай асарлар сирасига Ибн Ҳавқалнинг “Китоб сурат ул ард”[19] ва Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форисий ал-Истахрийнинг “Китаб ал-масалик вал-мамалик” асарларини киритиш мумкин[5.].

Шунингдек, кейинги давр манбаларида Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”[30.], Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи”[22.], Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзийнинг “Тарихи Рашидий”[23], Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдулланома”[43.]. Абулғозий Баҳодурхоннинг “Шажарайи турк”[7] ва бошқаларни киритиш мумкин.

Айниқса кейинги пайтларда Қорахонийлар даврига оид - тарихчи, файласоф, маданиятшунос, сиёсатшунос, адабиётшунос олимлар томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар, нашр этилган илмий асарлар, рисола ва

мақолалар ҳамда ҳимоя қилинган диссертацияларни ўрганиш ва таҳлил қилиш ўта муҳимдир.

Қорахонийлар даври тарихшунослигида сўнги давр олимларидан Ҳасан Ато Абуши[38], В. В. Бартольд[12], К. Шониёзов[38], А. Ходжаев[29.], Д.Дутураева[16] ва бошқаларнинг, хориж тарихчиларидан Умар Сонер Ҳункан[33.], Richard P. McClary[26] асарларида масаланинг айрим жиҳатларни ёритиб ўтилган**:** О. С. Хунканнинг докторлик диссертацияси бутун қорахонийлар давлати тарихига бағишланган[41.]. Муаллиф кейинчалик диссертациясини монография сифатида нашр эттирди. [42]. В.Абдурраҳмоннинг докторлик диссертацияси қорахонийларнинг Кочу (Идикут) уйғур давлати билан алоқаларига бағишланган.

Асарнинг бир бобида “Сатук Буғро Қорахон ва қорахонийларнинг исломлашуви” [6:Б.69-75] мавзуси ёритилган.. Қадимий ёзма манбалар, битиклар,туркий қавмларининг бирлаштириш учун олиб борилган сайъи ҳаракатлар, Қорахонийлар давридаги адабий муҳит ва маънавий-маърифий асарларни яратилиши хусусида Насимжон Раҳмонов, Боқижон Тўхлиев тадқиқотлари[27], Сатуқ Буғрохон ва унинг давлат бошқаруви хусусида Р.Ҳасанов[39], Қорахонийлар сулоласи даврида турли ўлкаларнинг бирлашиши фан ва маданият ривожи хусусида Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Ҳамидов, С.Холбоевлар[11], Энг қадимги ёзма маърифий ёдгорликлар ва туркий халқлар ахлоқ-одоб тизимининг ўзига хос анъанавий хусусиятлари, Қорахонийлар даврида маънавий-маърифий асарларни яратилиши хусусида Қ.Ҳошимов, С.Нишонва, Р.Ҳасанов[44] ларнинг илмий тадқиқотлари, Қорахонийлар сулоласи даврида фиқҳ илмининг ривожи хусусида О.А Қориев, Маҳмуд Ҳасаний, Н. Абдулаҳатов, Т.Ғозиев[21,34,35,36,40,8]; Сатуқ Буғрохон томонидан ислом динини қабул қилиши ва унинг туркий-ислом тарихига таъсири ҳақида Esin E,Genç R., Tekinoğlu H тадқиқотлари[17,14,28] катта аҳамиятга моликдир.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, Е. Чақир докторлик диссертациясида Сатуқ Буғрохоннинг афсонавий таржимаи ҳолининг 43 нусхасини аниқлаган. Қайд этилган диссертацияда “Тезкире-и Сатуқ Буғрохон” матни халқ оғзаки ижоди нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Шу билан бирга Е.Чакир ушбу манбанинг Париж қўлёзмасининг транскрипсиясини тайёрлади[15] Н.Ерим тайёрлаган магистрлик диссертациясида Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти кутубхонасида 1818 код билан рўйхатга олинган “Тезкире-и Сатуқ Буғрохон” қўлёзма асарининг лингвистик таҳлили ўтказилди. ташқарига. Бундан ташқари, Н.Ерим Сатуқ Буғрохон таржимаи ҳолининг транскрипсиясини тайёрлаган, унинг матни ушбу рўйхатнинг 65б-89б варақлари орасига ёзилган[16].

Турк тарихчиларининг Қорахонийлар давлати тарихига оид монографияларида Сатуқ Буғрохоннинг ҳаёти ва фаолияти, оиласи, номининг маъноси, ислом динини қабул қилиши, амакиси Ўғулжак Қодирхон билан курашига алоҳида эътибор берилган. Ва мусулмон бўлмаган турклар билан бўлган жанглари бу асарларда Сатуқ Буғрохон (942-955) ҳукмронлиги даври ва унинг Сомонийлар билан алоқалари ҳам ёритилган[13:Б.8-9;10:Б.78-81;24:Б.252-255;41:Б.115-124;25.] Бундан ташқари Й. Арифўғли ва Е. Сара асарларида Сатуқ Буғрохоннинг таржимаи ҳоли, унинг туркий-ислом тарихидаги ўрни тасвирланган[9] .

Мазкур сулола ҳукм сурган даврда ўлкамизда адабиёт соҳасида ҳам улкан ютуқларга эришилди. Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул Ҳақойиқ”, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарлари айнан шу даврда яратилгандир.

Мазкур мақолада Марказий Осиё туркий қавмларининг ижтимоий-сиёсий тарихи ва маданий ҳаёти,Сотуқ Буғрохон асос солган Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши ва бу даврдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, Қорахонийлар давлати биринчи туркий – исломий давлатлардан бири сифатида шаклланганлиги, Кошғар, Болосоғун, Ўзган ва Самарқанд Қорахонийлар хоқонлигининг турли даврлардаги пойтахти бўлганганлиги хусусида олиб борилган тадқиқотлар, маҳаллий матбуот, интернетдан олинган манбалар, турли даврда чоп этилган илмий-маърифий, тарихий ва бадиий асарлардан ижодий фойдаланилган ҳолда тадқиқ қилишга ҳаракат қилдик.

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, биз бугун фахр билан тилга оладиган буюкалломаларимизнинг аксарияти айнан шу даврда яшаб ижод этиб, жаҳон илм-фани ривожига муносиб улушларини қўшганлар. Ўлкамиз шаҳарларида қад кўтариб турган Бухородаги Миноаи Калон, Сурхондарёдаги Жарқўрғон минораси, Карманадаги Работи Малик, Сафедбулон мажмуаси, Ўзган минораси ва бошқалар айнан мазкур сулола даврида бунёд этилгандир. Бугун Самарқанд фахри ҳисобланган машҳур Шоҳи Зинда меъморий ёдгорликлар мажмуасининг бунёд этилиши ҳам айнан мана шу сулола вакиллари номи билан боғликдир.

Қорахонийлар даврида илм-фан тараққиёти ўзининг юксак чўққиларига эришди. Самарқандда фаолият юритган “Дорул Жузжония” илмий марказида ўз даврининг таниқли уламолари фаолият юритдилар. Айни дамда Самарқанд Ислом илмлари кенг тарқалган марказлардан бири бўлиб танилди.

Дарҳақиқат, бу даврда ўлкамизда адабий муҳитни шаклланиши натижасида адабиёт соҳасида ҳам улкан ютуқларга эришилди. АҳмадЮгнакийнинг “Ҳибат ул Ҳақойиқ”, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарлари айнан шу даврда яратилди.Ҳозирги замон илмий жамоатчилиги XI асрнинг буюк олими Маҳмуд Қошғарийни қиёсий

тилшуносликнинг асосчиси, деб тан олди. Шунингдек, таълимий-ахлоқий масалалар билан шуғулланган ва Шарқ педагогик таълимотини ривожлантиришга йирик ҳисса қўшган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ҳам ҳозирги кунда дунё олимларининг доимий эътиборида бўлиб,ўзбек, рус, қозоқ, қирғиз озарбайжон, туркман, уйғур, инглиз, немис тилларида илмий таржималари ва тадқиқотлари нашр этилган. 2019 йилни ЮНЕСКО томонидан” Халқаро “Қутадғу билиг” йили деб эълон қилиниши бу асарнинг дунё тамаддунида беқиёс аҳамият касб этганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони. ПФ-60-сон 28.01.2022. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида (lex.uz)//

2. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси. – Т.:”Адолат". – Б.56.

3.Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. (Мерос туркуми)-Тошкент: Камалак, 1991.-Б.88-174.

4.Абул Фазл Байхаки. История Масъуда (Тарихи Маъсудий).-Москва: Наука, 1969.-1011 с.

5.Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форисий ал-Истахрийнинг «Китаб ал-масалик вал-мамалик» («Йўллар ва ўлкалар китоби») Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов.-Тошкент: Фан, 2019.- 480 б.

6.Abdurrahman V. Karahanlılar Devleti ile Koçu (İdikut) Uygur Devletinin Münasebetleri. Doktora Tezi. Ankara/ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001. - Б.69-75.

7.Абулғозий Баҳодурхон. Шажараи турк.-Тошкент: Чўлпон, 1990.-192 б.

8..Абдулаҳатов Нодирбек, Ғозиев Толибжон Бурҳониддин Марғиноний. - “Янги аср авлоди” Тошкент– 2010 ;

9. Arifoğlu Y. Veli Sultan Abdülkerim Satuk Buğra Han. İstanbul: Erdem Yayınları, 2022

10. Almaz A**.** ve Anat Y. Karahanlılar Tarihi. İstanbul: Oku Yayınları, 2003. – Б.79-81.

11. Бобобеков Ҳ., Ҳамидов, Ҳ.,.Холбоев С. Ўзбекистон тарихи(энг қадимги даврлардан, бугунги кунгача). – Т.: “ Fan va texnologiya”, 2018.

12. Бартольд В. В. Сочинения. Том I-IX.-Москва: Восточная литература, 1963-1977

13.Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002. – Б.8-9.

14.Genç R. “Karahanlılar”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâmTarihi, VI. c., İlmî müşavir ve redaktör: H. D. Yıldız, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, s.137-179.;

15.Çakır E. Satuk Buğra Han Tezkiresi Üzerine Halkbilimsel Bir İnceleme. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

16. Dilnoza Duturaeva. Qarakhanid Roads to China: A History of Sino-Turkic Relations. Brill - 2022.- 300 p.

16.Erim N. Tezkire-i Satuk Buğra Han (65b-89b). Giriş, Dil- Yazım Özellikleri, Transkripsiyonlu Metin, Dizin-Sözlük. Yüksek LisansTezi. İzmit: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011

17. Esin E. İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.;

18.Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи) /Масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. - Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2015.-504 б.

19.Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ул ард.-Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклпедияси, 2011.- 400 с.

20.Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.-560 с.

21.Кариев А.А. Бурхан-ад-дин ал-Маргинани и его место в истории **фикха.** Автореферат дс.канд.ист. наук. Т., 2001;

22.Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.-Тошкент: Чўлпон, 1994.-352 б.

23.Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий.-Тошкент: Ўзбекистон, 2011.-704 б.

24.Necef E. N. Karahanlılar. İstanbul: Selenge Yayınları, 2005(252-255-бетлар)

25..Okudan G. Sarayı, Askerî ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti’nin Teşkilat Tarihi. Ankara: İKSAD Yayınevi, 2019.

26.Richard P. McClary. Medieval Monuments of Central Asia Qarakhanid Architecture of the 11th and 12th Centuries.- Edinburgh: University Press, 2020.-341

27.Раҳмонов Н. Урхун битиклари. Қадимий ҳикматлар. Махсус муҳа ррир А.Қаюмов.Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1957, 23-бет.

28..Tekinoğlu H. İlk Müslüman Türk Devleti Karahanlılar. İstanbul: Kamer Yayınları, 2015

29.Ходжаев А., Турдиева Д. Қорахонийлар хоқонлиги тарихи Хитой Халқ Республикаси олимлари тадқиқотларида.-Тошкент: Фан зиёси, 2021.-148 б.

30.Шарафуддин Али Яздий Зафарнома. I китоб.-Тошкент: Фан, 2022.-352 б.

31.Шиҳобиддин Муҳаммад ан Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти.-Тошкент: Ўзбекистон-Ёзувчи, 1999.-432 б.

32.Шониёзов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар.-Тошкент: Шарқ, 1999.-192 б.; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.-Тошкент: Шарқ, 2001.-464 б.

33.Ömer Soner Hunkan. Türk Hakanlığı (Karahanlilar).-Istanbul: Iq kültür sanat yayincilik.-2011.-504 s.

34.Қориев О.А. “Ал-Марғиноний машҳур фиқҳшунос”.Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2000.

35.Қориев О.А. Фарғона фиқҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний. Т.: Фан, 2009

36.Қориев О.А. “Ал-Марғиноний машҳур фиқҳшунос”.Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2000. Қориев О.А. Фарғона фиқҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний. Т.: Фан, 2009

37. Қозоқов Тоҳиржон.Шарқфий Қорахонийлар дапвлати ва мўғул давлати муносабатларига доир айрим мулоҳазалар//Абдулкарим Сотуқ Буғрохоннинг туркий халқлар ўртасида давлатчиликни ташкил этишдаги ўрни ва тарихий аҳамияти мавзусидаги халқаро илмий- амалий конференцияси материаллари..Илмий нашр.Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: Раҳмонали - Ҳасанов, Шоира Орипова. – Т.: Турон ФА, 2021. – Б.117-124.

38.Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи.-Тошкент: Чўлпон, 1993.-240 б.

39.Ҳасанов Р. Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши ва ижтимоий-сиёсий жараёнлар.-

Т.:”Bookmany Print”,2023.

40.Маҳмуд Ҳасаний Ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ва унга ёзилган шарҳлар. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т. 2000

41 Hunkan Ö. S. Orta Asya’da İlk Müslüman Türk Devleti: Türk Hakanlığı Karahanlılar (kuruluş-gelişme-çöküş). Ankara: HacettepeÜniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005

42. Hunkan Ö. S. Türk Hakanlığı Karahanlılar. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

43.Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланома (I китоб).-Тошкент: Шарқ, 1999.-416 б.

44.Ҳошимов Қ.,Нишонова С.,Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. – Т.” “Ўқитувчи”, 1996

45. Абдулкарим Сотуқ Буғрохоннинг туркий халқлар ўртасида давлатчиликни ташкил этишдаги ўрни ва тарихий аҳамияти мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари 2023 йил 25 май.//Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар Р.Ҳасанов, Ш Орипова. –Т.:Турон ФА, 2023. 184 бет.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ВИЛОЯТЛАРИ ДЕМОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ ОМИЛЛАРИ

Элёр Абдуллажонович Раҳмонов
Қўқон давлат педагогика институти “Тарих” кафедраси ўқитувчиси, PhD
elyor.rahmonov.84@yandex.com

Аннотация: Мазкур мақолада Фарғона водийси аҳолиси демографик ҳолатининг ўзига хослиги масаласига эътибор қаратилган бўлиб, аҳоли сонининг кўпайиши, туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш каби демографик жараёнларнинг водий вилоятлари ижтимоий-иқтисодий холатига таъсири тўғрисида маълумотлар ёритиб берилган. Шунингдек, ахолини ижтимоий химоялаш тизими, хусусан, аҳоли бандлиги даражаси, уй-жой муаммосига таъсир этувчи демографик омиллар: серфарзандлик, миграцион ҳаракат, аҳолининг зичлиги, аҳолининг табиий ўсиши статистик тўплар, архив материаллари ва илмий адабиётлар асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: демографик кўрсаткич, демографик ўзгариш, миграцион ҳаракат, урбанизация, “демографик барқарорлик”, аҳоли бандлиги даражаси, уй-жой муаммоси.

Аннотация: Данная статья посвящена специфике демографического положения населения Ферганской долины, влиянию таких демографических процессов, как прирост населения, рождаемость, смертность, браки, разводы на социально-экономическую ситуацию в долине. На основе статистических данных, архивных материалов и научной литературы анализируется система социальной защиты, в частности уровень занятости, демографические факторы, влияющие на жилищную проблему: рождаемость, миграция, плотность населения, естественный прирост населения.

Ключевые слова: демографический показатель, демографические изменения, миграционное движение, урбанизация, «демографическая стабильность», уровень занятости, жилищная проблема.

Annotation: This article focuses on the specifics of the demographic situation of the population of the Fergana Valley, the impact of demographic processes such as population growth, births, deaths, marriages, divorces on the socio-economic situation in the valley. The system of social protection, in particular, the level of employment, demographic factors affecting the housing problem: fertility, migration, population density, natural population growth is analyzed on the basis of statistical balls, archival materials and scientific literature.

Keywords: demographic indicator, demographic change, migration movement, urbanization, “demographic stability”, employment rate, housing problem.

Дунё мамлакатлари тарихида демографик жараёнлар ва уларнинг миллатлараро муносабатларга таъсири узоқ даврлардан бери шаклланиб келган бўлиб, барча халқлар меросининг ажралмас қисмига айланиб қолган ҳамда кишилик жамиятининг ижтимоий тараққтётида алоҳида аҳамият касб этиб келган.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Республикада бошқа соҳалар сингари ижтимоий соҳа ҳам оғир аҳволга келиб қолган эди. Бунинг асосий сабабларидан бири эндигина мустақилликни қўлга киритган мустақил давлат ҳар жиҳатдан ҳали ўз йўлини тўғри танлаб олмаганлигида бўлди. Бу ҳолат барча собиқ Иттифоқдан ажралиб чиққан мамлакатларга хос умумий хусусият эди.

Ҳар бир мамлакатда бўлгани сингари Ўзбекистонда ҳам мустақилликнинг дастлабки йилларида кенг иқтисодий ислоҳотларнинг амалга оширилишида инсон омилига алоҳида эътибор бериш муҳим аҳамиятга эга бўлди. Аҳоли сонининг кўпайиши, туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш каби демографик жараёнлар ҳамма даврда ҳам ўзига хос йўлни босиб ўтган. Чунки ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиёти унинг географик жойлашуви, табиий шароити, турли хил ресурслари билан бирга демографик ўзгаришлари билан ҳам боғлиқдир. Шунингдек, мустақиллик йилларида Ўзбекистон жамиятини ҳар жиҳатдан ислоҳ қилиш даврида демографик вазиятни ҳисобга олиш, аҳоли динамикаси ва унинг таркиби, ҳудудларда меҳнат ресурсларининг шаклланиши ва муносиб тақсимланиши, иқтисодиётда уларнинг бандлик даражаси чуқур ўрганиш муҳим омиллардан биридир.

Мазкур сабаблардан маълум бўлмоқдаки, мамлакатда демографик жараён ўзига хос мураккаб хусусиятга эга бўлиб, тарихан шакилланиб, тараққий этиб келган. Масалан, 1991 йилда республика аҳолиси 20607,7 млн. киши, 2011 йилда 28453,8 млн. киши, 2016 йилда 32120,5 млн. киши[3. -Б.17], 2020 йилга келиб эса 34,23 млн. кишини ташкил қилди.

XX асрнинг 80-йилларда, айниқса, унинг иккинчи ярмида, Фарғона водийси вилоятлари қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқариш суръатларининг кескин пасайиб, танглик вазиятига тушиб қолиши ҳудуднинг ижтимоий ҳолатига ўзининг салбий таъсирини кўрсатган. Мустақиллик арафасида, айниқса, аҳолининг иш билан бандлиги муаммоси муҳим ва ўткир тус олган эди. Ўзбекистон халқ хўжалигининг иш кучига ҳаддан ташқари тўйинганлиги, меҳнатга лаёқатли бўлса-да, ишламайдиган аҳолининг миқдори ўсишда давом этаётганлиги, иш кучи талаб ва таклифининг миқдорий ва сифат жиҳат¬дан номутаносиблиги, узоқ йиллар давомида ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришда миллий-этник ва ижтимоий омилларнинг ҳисобга олинмаганлиги кишиларнинг турмуш даражасига жиддий зарар етказиб, жамиятда ижтимоий кескинликнинг манбаи бўлиб хизмат қилган.

Мустақиллик остонасидаги дастлабки қийинчиликлардан сўнг мамлакат иқтисодий жиҳатдан барқарорликка эриша бошлаган. Ва бунинг самараси ўлароқ секинлик билан бўлса-да аҳолининг турмуш даражаси ижобий томонга ўзгариб, оилаларнинг даромади ортган, моддий жиҳатдан аҳволлари яхшиланиб, 2005 йилда “демографик барқарорлик”ка эришилган[3.-Б.49].

Мамалакатда ўзига хос демографик хусусиятга эга бўлган ва аҳолиси зич жойлашган ҳудудлардан бири бўлган Фарғона водийсида аҳоли динамикаси ва уларнинг таркибини таҳлил этиш алоҳида аҳамиятга эга ҳасобланади. Чунки, бу ер меҳнат ресурсларига бойлиги ва аҳоли сони кўплиги бўйича республикада юқори ўринларни эгаллаб келган. Вилоят статистика бошқармалари берган маълумотларга кўра, 1991 йилда водийнинг уч вилоятида жами 5555,4 мингта аҳоли истиқомат қилган[7].

Бугунги кунда Фарғона вилоятида уч, Андижон ва Наманган вилоятларида икки милиондан олтиқ инсонлар яшаб, ўз меҳнат фаолиятлари билан шуғулланиб келмоқда. XXI асрнинг бошларида Фарғона вилояти аҳолиси Сирдарё вилояти аҳолисидан тўрт, Навоий вилоятининг аҳолисидан эса уч ярим баробар кўпроқни ташкил этган. Мос равишда Андижон ва Наманган вилоятлари аҳолиси Сирдарё вилояти аҳолисидан уч марта, Навоий вилояти аҳолисидан 2,7 марта, Жиззах вилояти аҳолисидан эса 2 баробар кўп бўлганлиги ҳам юқоридаги фикрларни тасдиғидир[8.-С.58].

Мустақилликнинг илк давридан ҳозиги вақтгача шаҳар аҳолисига нисбатан қишлоқ аҳолиси сони ҳамда табиий кўпайиши юқори бўлиб келган. Манбаларда таъкидланишича, республикада биргина 1991 йилнинг ўзида қишлоқларнинг аҳолиси 32,2 фоизга, шаҳар аҳолиси эса 19,2 фоиз ортган. Шунингдек, 2000-2005 йиллар давомида шаҳар аҳолиси 1 млн.га кўпайгани ҳолда қишлоқларнинг аҳолиси 4,4 млн.га ошган[9.–Б.15]. Бунинг асосий сабаби шаҳарларда қишлоқларга нисбатан аҳолисининг камлиги ва миграция жараёнларида уларнинг фаоллигида эди.

Республикада сўнги йилларда амалга оширилаёнган ислоҳатлар, хусусан, шаҳарлар сонининг кўпайтириш ва мавжудларининг инфратузилмасини тубдан ислоҳ қилиш борасида қилинаётган кенг бунёдкорлик ишлари самараси ўлароқ шаҳарларда аҳоли сони ортиб бормоқда. Уларда урбанизация жараёнлари сезиларли даражада кўтарилган ва 2016 йилда республика умумий аҳолисининг 50,6 фоизи шаҳарлар, 49,4 фоизи эса қишлоқлар ҳиссасига тўғри келди[10.-Б.21]. Масалан, Фарғона вилояти статистика бошқармаси маълумотларга кўра, 2010-2020 йилларда шаҳар аҳолиси қишлоққа нисбатан мунтазам ўсиб борганлигини кузатиш мумкин. 2011 йил 1 январ ҳолатига кўра вилоят ҳуддидаги доимий аҳолининг умумий сони 3 млн. 229,4 минг кишини ташкил этган бўлса, шундан 1 млн. 852,4 минг киши шаҳарларда 1 млн. 376,8 минг киши қишлоқларда

истиқомат қилган. 2020 йилда эса шаҳар аҳолиси 2 млн. 117,7 минг,қишлоқ аҳолиси эса 1 млн. 634,3 минг кишини ташкил қилган[4]. Бундан кўриниб туриб тики, вилоятда кўрсатилган йилларда шаҳарларнинг аҳолиси қишлоқ аҳолисига нисбатан кўпчиликни ташкил қилган. Бу каби жараёнларни Наманган ва Андижон вилоятлари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Водий вилоятларини демографик жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолганлигининг асосий сабабларидан бири республика умумий ер майдонининг атига 4 фоизини эгаллаган Андижон, Фарғона, Наманган вилоятларида республика аҳолисининг қарийб 30 фоизи жамланганлигида эди[2.–Б.99]. Чунки, минтақада аҳолининг зичлиги, оилаларнинг кўп болалиги, миграцион ҳаракатнинг сустлиги ижтимоий-иқтисодий ривожланишига салбий таъсир ўтказган.

Фарғона водийсидаги демографик хусусиятларнинг ўзи хос мураккаб жиҳатларидан яна бири шундаки, бугунги кунда дунё бўйича глобал муаммолардан бири айланиб бораётган озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки аҳоли сонининг йилдан-йилга муттасил равишда кўпайиб бориши, янги уй-жойларга бўлган аҳоли талабини қишлоқ ҳўжалиги экин майдонлари ҳисобига амалга оширилишига олиб келади. Бу эса қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ҳажмига таъсир этмасдан қолмайди.

Шу боис Фарғона водийсининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ва демографик жараёнларига тўғри баҳо бериш, ҳудудлардаги аҳолининг такрор барпо бўлиши натижасида юзага келадиган аҳоли бандлиги даражасини ошришга эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этди.

Шунингдек, Фарғона водийси каби аҳоли зич жойлашган ва тез ўсиб борувчи ҳудуд учун уй-жой муаммосининг ижтимоий аҳамияти ва кескинлиги бу муаммога жиддий муносабатда бўлишни тақозо этган. Лекин совет тузуми йилларида, хусусан, 80-йилларда ҳам уй-жой билан аҳолини тўла таъминлаш тўғрисида турли хил тадбирлар ўтказилган, тавсиялар белгиланган ва кўплаб қарорлар қабул қилинган. Аммо, бу муаммо Фарғона водийсида энг кескин ижтимоий муаммолардан бири бўлиб қолаверган.

Ўзбекистон Республикаси демографик йиллик тўрламларнинг ҳисоботларига кўра, сўнги йилларда Фарғона водийси аҳолисининг демографик кўрсаткичлари республиканинг бошқа вилоятларига нисбатан паст бўлиб, аҳолининг туғилиши мамлакат бўйича Андижон вилоятида 24,1%, Наманган вилоятида 24%, Фарғона вилоятида эса 22,8 %ни ташкил қилган. Ўз навбатида ўлим кўрсаткичи, республикада 4,9% га тенг бўлиб, шундан Фарғона вилоятида 5,5%, Андижон вилоятида 5,2 % ва Наманган вилоятида 4,7% ни ҳосил қилган[11.–Б.103-104].

Шу билан бирга Фарғона вилоятидаги демографик вазият таҳлил етилганда шу нарса маълум бўлдики, сўнги йилларда вилоят аҳолиси мунтазам ўсиб борган. Архив маълумотларига қараганда Фарғона вилоятида аҳоли сони 2010 йил 1 январ ҳолатига 3 млн. 48,7 минг, меҳнат ресурслари эса 1 млн. 720,1 минг нафарни ташкил этган[12. 25-рўйхат, 1-жилд, 52-варақ]. Ва бу ҳолат тараққий этиб, вилоятда аҳоли сони ўсиб борганини кузатиш мумкин. Масалан, Фарғона вилояти статистика Ахборотномаси маълумотларига кўра, 2014 йил 1 январ ҳолатига вилоятда доимий аҳоли сони 3445,3 минг кишини ташкил қилган ва йил бошидан буён 58,8 минг кишига ёки 1,7 фоизга кўпайган ва аҳолининг табиий ўсиши 59,5 минг кишини ҳосил қилган[6–Б.30].

Фарғона вилоятида 2017 йилда демографик ҳолат ўзининг барқарор ўсишида давом этган. 2018 йилнинг 1 январ ҳолатига кўра вилоят доимий аҳолисининг умумий сони 3 620,1 минг кишини ташкил этиб, 2016 йил бошидан бери 55,3 минг кишига ёки 1,6 фоизга кўпайган. Шундан, 2 049,6 минг киши – шаҳар жойларида (жами аҳоли сонининг 56,6 фоизи) ва 1 570,5 минг киши – қишлоқ жойларида (43,4 фоизи) истиқомат қилган[5.–Б.57]. Бундан кўринадики, мазкур йилда ҳам шаҳар аҳолиси қишлоқ аҳолисига нисбатан кўпчиликни ташкил этган.

Бу каби демографик ўзгаришлар Андижан ва Наманган вилоятларида ҳам кузатилиб, ўзига хос тарзда тарққий этган ва аҳоли мунтазам ўсиб борган. Масалан, Наманган вилоятида 2003 йилда 2042,5 минг аҳоли яшаган бўлса, 2020 йилда эса 2867,4 минг аҳоли яшаган[1]. Бундан кўриниб турибтики, вилоятда аҳоли мунтазам ўсиб борган ва бу туғилиш ва янги кўчиб келганлар ҳисобига амалга ошган эди.

Фарғона водийси Ўзбекистон Республикасида энг урбанизциялашган ҳудудлардан бири бўлиб, умумий аҳолининг 61,2 % шаҳарларда яшайди ва бу ҳолат бутун мамлакатда жами шаҳар аҳолисининг 32,3 % ташкил этади[14.–Б.160]. Бунда шаҳар аҳолиси сони Андижон вилоятида 52,5 фоиз, Фарғона вилоятида 57,0 фоиз ва Наманган вилоятида 63,4 фоизни ҳосил қилган[15.–Б.66].

Шунингдек, Фарғона водийси республикада аҳолиси энг кўп ва зич жойлашган ҳудуд ҳисобланиб, ўрганилаётган даврда минтақада туғилишнинг ўртача даражаси 23,1% билан республика минтақалари орасида тўртинчи ўринни, табиий кўпайишнинг ўртача даражаси 18,2% билан бешинчи ўринни эгаллаган[10.–Б.25]. Аҳолини ўсиши суръати бўйича энг юқори ўнинни 3,78 % билан Наманган вилояти, энг паст кўрсаткични 2,85 % билан Фарғона вилояти эгаллаган. Шу билан бирга 1990-2000 йилларда Наманган вилояти аҳолиси 4,25 % га кўпайган бўлса, Фарғона вилояти аҳолиси 2,0 % га ўсган. Бу фарқли ҳолатлар аҳолининг миллий таркиби, ташқи миграция ҳамда урбанизация билан

боғлиқ бўлган[15.–Б.40]. Сўнги йилларда Республика аҳолисининг кўпайиши билан бир қаторда унинг ҳудудларида аҳоли зичлиги ҳам ошиб бормоқда.

Умуман олганда Фарғона водийси қадимдан ўзининг табиий шароити ва ерларининг унумдорлиги боис инсонларни ўзига тортиб келган. Бунинг самараси ўлароқ минтақада кўп асрларда давомида кўплаб одамлар ташриф буюриб, водий уларнинг севимли ватанига айланиб қолган.

Хулоса қилиб айтганда Фарғона водийси Ўзбекистон Республикасининг энг аҳолиси зич минтақаларидан бири бўлиб, у ўзига хос демографик вазиятни вужудга келтирган. Мустақилликнинг дастлабки йилларида мамлакатнинг барча минтақаларида бўлгани каби водий вилоятларида ҳам аҳоли сони кам бўлиб, йиллар давомида мунтазам равишда унинг салмоғи ортиб борди. 1991-2020 йиллар оралиғида мамлакат минтақалари доирасида табиий ўсишининг энг юқори кўрсаткичи Жанубий минтақа (Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари) ҳиссасига тўғри келган бўлса, Фарғона водийси бу борада бешинчи ўринни эгаллади (жами олтита минтақа бор-Э.Р.). Мустақиллик даврида водий вилоятлари аҳолиси сонига кўра бир-биридан фарқланиб, унда етакчиликни Фарғона вилояти эгаллаган ва у ерда водий аҳолисининг 38,9 фоизи яшаган. Андижон вилоятида эса водий аҳолисининг 32,3 фоизи, Наманган вилоятида эса 28,7 фоизи истиқомат қилган. Водий вилоятлари аҳолисида мустақиллик йилларида демографик кўрсаткичларда муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Бу туғилиш ва ўлим кўрсаткичларида, аҳолининг миллий таркиби, ижтимоий-иқтисодий тараққиёти нормаларида намоён бўлди.

Иқтибослар/ Сноски/ References:

1. Наманган вилояти сатистика бош бошқармаси маълумотлари.Наманган 2020 йил
2. Рахматуллаев Ш. “Фарғона водийси шаҳарларида иқтисодий трансформация жараёнлари (1991-1996 йиллар)”. -Т.,”Нишон ношир”, 2017.
3. Тожиева Н.З. Ўзбекистон Республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари. География фанлари доктори(DSc) ...дисс.автореферати-Тошкент, 2017.
4. Фарғона вилояти статистика бошқармасининг 2020 йилги маълумотлари.
5. Фарғона вилоятининг статистик Ахборотномаси. 2017 йил январ-декабр.–Фарғона 2017.
6. Фарғона вилоятининг статистик Ахборотномаси. 2014 йил январ-декабр.–Фарғона 2014.
7. Фарғона, Наманган, Андижон вилоятлари Статистика бошқармаси маълумотлари. 2020 йил.

8. Численность населения Узбекистана. Госкомстат Узбекистана.-Т.,2007.

9. Юсупова С.Н. Ўзбекистонда демографик жараёнлар ва уларнинг миллатлараро муносабатларга таъсири(1991-2016 йиллар Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари мисолида) (PhD) ...дисс.автореферати – Андижон. 2019.

10. Ўзбекистон демографик йиллик тўплами.-Тошкент, 2017.

11. Ўзбекистон демографик йиллик тўплами. Статистик тўплам.–Тошкент., 2016.

12. ЎзР ПДА Фарғона вилояти бўлими, 2048-фонд.

13. Ўзбекистон ҳудудларининг йиллик статистик тўплами.–Тошкент, 2017.

14. Қаюмов А.А., Якубов Ў.Ш., Абдуллаев А.Г. Аҳоли географияси ва демография асослари.–Т., Фан ва техналогиялар.2011.

15. Қодиров Р.Б. Фарғона минтақаси аҳолиси ва меҳнат ресурслари.–Т., “Navro’z”, 2016.

16. Abdullajonovich, R. E., & Kholmatov, M. M. (2022). THE SIGNIFICANCE OF YOUTH SUPPORT IN THE PROCESS OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN UZBEKISTAN. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(10), 337-342.

17. Abdullajonovich, R. E., & Kholmatov, M. M. (2022). THE PROCESS OF PROVIDING THE POPULATION WITH HOUSING IN THE SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION IN UZBEKISTAN.(In the case of the Fergana Valley, 2016-2020). INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(10), 346-350.

18. Rahmonov, E. A. (2022). FACTORS AFFECTING THE SOCIO-ECONOMIC CONDITION OF THE POPULATION IN THE FERGANA VALLEY IN THE YEARS OF INDEPENDENCE. American Journal of Research in Humanities and Social Sciences, 7, 71-74.

19. Meliquziyevich, M. M., & Abdusalomovich, A. A. (2022). About One Of “Vakf” Manuscript. Journal of Positive School Psychology, 129-131.

20. Meliquziyevich, M. M. (2022). ON SOME ASPECTS OF LAND-WATER RELATIONS IN THE KOKAND KHANATE. ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 7.603, 11(12), 346-351.

21. Аманов А.А. и Ахмадалиев М.И. (2022). СОВРЕМЕННАЯ НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ. Американский журнал педагогических и образовательных исследований, 7, 125–128.

22. Akbarov Q. TRADE RELATIONS BETWEEN KOKAND KHANATE AND EASTERN TURKEY //Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. – 2022. – Т. 2. – №. 4. – С. 4-8.

23. Акбаров Қ. “SADOI FERGANA” NEWSPAPER COVERAGE OF LOCAL ENTREPRENEURS IN THE EARLY XX CENTURY: https://doi. org/10.47100/conferences. v1i1. 1244 //RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES. – 2021. – №. 18.05.

24. Ҳамрақулов, С. С. (2017). FORMATION AND DEVELOPMENT OF PERIODICAL PRINTING IN FERGANA REGION. Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории, (6), 50-55.

25. Kambarovich, N. T. (2022). Economic Cooperation of the Bukhara Peoples Soviet Republic with Sweden. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(12), 231-235.

26. Kambarovich, N. T. (2022). ECONOMIC COOPERATION OF THE BUKHARA PUBLIC SOVIET REPUBLIC (BPSR) WITH ITALY. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(12), 220-224.

27. Abduqosimovich, T. S., & Abdullajonovich, R. E. (2022). TAX POLICY OF THE SOVIET STATE IN UZBEKISTAN AGRICULTURE IN THE 1920s. International Journal of Early Childhood Special Education, 14(7).

ЗАРАФШОН ВОҲАСИДА ПАЛЕОЛИТ ДАВРИ АРХЕОЛОГИК ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Ражабова Н.Н.
т.ф.н., доцент Қарши давлат университети

Резюме: Мазкур мақолада Зарафшон воҳасининг тош даврига оид ёдгорликларида олиб борилган археологик изланишлар ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: тош даври, палеолит, илк палеолит, ўрта палеолит, сўнгги палеолит, мустье, Зарафшон воҳаси, Омонқўтон, Қўтирбулоқ, Самарқанд манзилгоҳи, Такалисой макони, Сиёбча.

Резюме: В данной статье рассматриваются изучения археологических работ эпохи камня в долине Зарафшан.

Ключевые слова: каменный век, палеолит, ранний палеолит, средний палеолит, последний палеолит, мустье, Зарафшанский оазис, Аманкутан, Кутурбулак, Самаркандская стоянка, Такалисай, Сиябча.

Summary: In this article are considered the study of archaeological works of the Stone Age in the Zarafshan Valley.

Key words: stone age, paleolithic, early paleolithic, middle paleolithic, last paleolithic, mousterian, Zarafshan Valley, Amankutan, Kuturbulak, Samarkand, Takalisay, Siyabcha.

Ўрта Осиёда палеолит даврининг ўрганилиш тарихи 1938 йилдан бошланади. Бу йилда А.П. Окладников томонидан Тешиктош ғори топилади ва мусте даври маданияти ҳамда неандертал типга мансуб одам суяклари топилади. Бу эса Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларида ҳам илк палеолит даврига оид ёдгорликларини топиб ўрганиш имконияти пайдо бўлди. Палеолит даври ёдгорликларида Д.Н. Лев, Б.А. Ранов, М.М. Герасимов, Р.Ҳ. Сулейманов, М.Р. Қосимов, Н.Х.Тошканбоев, Ў.И. Исломов ва бошқалар томонидан тадқиқотлар олиб борилди ҳамда давом эттирилмоқда.

Зарафшон водийсининг тоғли туманлари одамзоднинг илк аждодлари томонидан қадимги тош даврининг мустье босқичидан бошлаб ўзлаштирилган. Бу ҳақидаги дастлабки маълумотларни узоқ йиллар давомида Самарқанд давлат университети тарих факультети Археология кафедрасида фаолият юритган археолог Д.Н.Лев тадқиқот натижалари акс этган мақолаларидан олиш мумкин[30].

Зарафшон воҳасида илк палеолит даврига оид Омонқўтон ғор-макони Самарқанд вилоятидаги Зарафшон тоғ тизмасининг ғарбий ёнбағрида

[30] Лев Д.Н. Древний палеолит в Аманкутане. Труды УзГУ. Вып 39. СЭ. М., 1949. №1., Лев Д.Н. Новые находки в пещере Аманкутан. Природа. М., 1958. №1.

жойлашган Омонқўтон қишлоғи яқинида жойлашган. Ғорнинг кенглиги 1,5 м, баландлиги 0,9 м, чуқурлиги 25 м. Ғор-маконнинг маданий қатламларидан қирғич, пайкон, пластинкалар, нуклеуслар, қўл чопқилари, Осиё муфлони (архар), қўнғир айиқ, тоғ эчкиси суяги, гулхан қолдиқлари топилган. Бу ерда яшаган қадимги одамлар асосан овчилик ва термачилик билан шуғулланишган.

Яна бир макон Қўтирбулоқ макони бўлиб, Самарқанд вилояти, Каттақўрғон туманидаги Чархин қишлоғидан 700-800 м узоқда жойлашган очиқ манзилгоҳдир. Бу ердан кўплаб пайконлар, қирғичлар, чоппинг, чоппер, ясси нуклеуслар, фил, тур, буғу, ёввойи от, Бухоро буғуси суяги қолдиқлари, гулхан ва кул қолдиқлари топилган.

Мустье даврига оид ёдгорликларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мустье неандерталлари ғорларда ҳам, улкан мамонт суякларидан қилинган турар жойларда ҳам яшаганлар. Мазкур даврда одамлар оловни сақлабгина қолмай, балки ёғочни бир-бирига ишқалаш йўли билан ёки чақмоқтошни бир-бирига уриш натижасида олов ҳосил қилишган.

Ўрта палеолит даври одамларининг асосий машғулоти мамонт, бисон, буғу, тоғ эчкиси, архар ва бошқа ҳайвонларни овлаб кун кўриш бўлиб, овчилик улар ҳаётида муҳим ўрин тутган. Овчилар чақмоқтош, ўқ қадалган найзалар, гавронлар билан қуролланган эдилар. Лекин термачилик ҳам улар хўжалик ҳаётининг асосини ташкил этган.

Мустье даври кишилари неандерталлар ҳисобланиб, ҳали уларнинг ташқи қиёфасида маймунга хос белгилар бирмунча сақланиб қолган эди. Уларда ҳозирги қиёфадаги кишиларга ўтиш жараёни бораётган, ишлаб чиқариш қуроллари такомиллашаётган, нутқ маданияти ўса бориб, фикрлаш анча ошган, олов сунъий тарзда яратила бошланган. Мазкур даврда ибтидоий тўдадан уруғчилик тузумига ўтила бошланган. Шунингдек, бу даврда мурдаларни сунъий тарзда ковланган қабрга кўмиш биринчи бор қўлланилганки, бу анча мураккаб ғоявий тушунчалар пайдо бўлганлигидан далолатдир.

Д.Н. Лев Самарқанд шаҳридан 50 км лар чамаси жануби-шарқда Тахтақарача довонининг яқинидан Омонқўтон ғорини топди. 1966 йилдан бошлаб эса, Гўрдара, 1951-1952 йилларда эса, Такалисой ғорларини топиб ўрганди. Бу ҳар иккала ғор қадимги тош даврининг мустье даврига тегишли эканлиги маълум бўлди.

1971 йили Н.Х.Тошкенбоев томонидан Зирабулоқ тоғ этакларидан мустье даврининг йирик объектлари – Зирабулоқ ва Қўтирбулоқ ёдгорликлари топилди. Зирабулоқни қазиш вақтида (1971-1972 й) беш горизонтдан иборат маданий қатлам очилиб, 200 м. квадрат майдондан жуда бой мустье даври тош

индустрияси топиб ўрганилд[31]. Айниқса Қўтирбулоқни ўрганиш пайтида қуйи тош даврининг мустье даври тош қуролларини топилиши катта муваффақиятлардан дарак берди.

Қадимги тош даврининг юқори палеолит босқичига келганда ибтидоий аждодларимиз нафақат Зарафшон водийсининг, тоғолди ва тоғли ҳудудлари, балки воҳа доирасидаги адирсимон тепаликларни ёриб ўтган сой бўйларида, улар ҳосил қилган кўл ёқаларида макон топганлар.

Юқори палеолит даврига тегишли тош қуроллар Чўпонота тепалигидан, Самарқанд шаҳрининг ҳар хил нуқталаридан, Оғаликсой бўйларидан, Ургут туманининг Гўрдара ғоридан, Равотхўжа яқинидан, Сиёбча ва Сиёб сойи қўшилишидан, Афросиёбдан шимолда, Сиёбча жарлигидан чақмоқтошдан ишланган типик тош қирғичи топилган ва ниҳоят юқори палеолит даврига оид ноёб хўжа мазгил манзилгоҳи Булунғур тоғидан ёриб чиққан зилол чучук сув ҳосил қилган қадимги кўл ёқасидан топиб ўрганилган.

Таъкидлаб ўтганимиздек, юқори палеолит ёдгорликлари орасида Самарқанд манзилгоҳи алоҳида аҳамият касб этади. Н.Г.Харламов 1939 йил биринчи марта Чашмасиёб сойининг жарлиги ва шаҳар “Динамо” стадиони қурилиши майдонидан бир неча тош қуролларини териб олгач, бўлажак ёдгорлик майдонида 3 та шурф қазийди ва анчагина тош қуроллари ва ҳайвон суякларини териб олган. Аммо, у топилмалардан музей фондида атиги бир неча тош парақаларигина бизгача етиб келган[32]. Кейинчалик ёдгорликда М.Жўрақулов ҳам қатнашиб, ёдгорликда тош қуроллар ва жуда бой маданий қатлам очишга муваффақ бўлишган. Бу ёдгорлик нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Марказий Осиё ҳудудида машҳур бўлди. Айниқса бу ёдгорликдан топилган ва мустье даврига оид тош қуролларнинг, чопперларнинг мавжудлиги, уни маданий ривожланиш жиҳатидан Сибир-Хитой минтақалари билан яқиндан алоқада бўлганлигидан далолат беради. Яъни бу жой меҳнат қуроллари мажмуасида архаик элементлар ҳамда илк мезолит қуролларига хос баъзи белгиларни учраши билан белгиланади. Режага кўра у тўғри тўртбурчак шаклга эга. Унинг майдонида гулхан, тошдан қурол ишлаш устахонаси, меҳнат қуроллари, охра излари, ҳайвон суяклари учрайди. Д.Н.Левнинг таъкидлашича, ўрганилган уй қолдиғи чашма қайнаб нам қилган терраса асосида жойлашган. У яхши сақланган, диаметри 6-8 см ли устунчаларга ўрнатилган. Терраса устида устун излари учрамайди, бу ертўланинг бир қисми бўлиши мумкин. Ўрганилган ертўланинг майдони 60 кв. м. 1970 йилда ер сатҳидан 240 см чуқурликдан одамнинг болдир суяги топилди. Гарчи унинг яқинидан, қўзғатилган маданий

[31] Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. Ташкент.: Фан, 1980. -с.5.
[32] Лев Д.Н. Поселение древнекаменного века в самарканде (исследования 1958-1960 гг.). Труди СамГУ. Вып.135.. Самарканд.1964.

қатламдан юқори палеолит даври тош қуроллари ва баъзи бир сопол парчалари учратилган бўлсада, топилма муаллифлари одам болдир суягини сақланиш характерига кўра, уни Homo sapiens вакилига тегишли эканлигини тасдиқлайдилар. Шу жиҳатдан ҳам Самарқанд манзилгоҳининг Ўрта Осиё ҳудудларида юқори палеолит муаммоларини ўрганишда ўрни ва роли аҳамиятлидир[33].

Қазишма жараёнида 100 кв. м га тенг келадиган тўғри бурчак шаклидаги чайла қолдиғи топилган. Чайла сой бўйига жойлашган бўлиб, ибтидоий одамларнинг кундалик ҳаёти шу сой соҳилида овчилик билан кечган. Чайла ўрнида гулхан қолдиғи, тош қуроллар тайёрлайдиган майдончалар, чайла устунларининг қолдиқлари топилган.

Сўнгги тош асрига келиб, мусте даври неандертал одами ўрнини ҳозирги қиёфадаги кроманон одами эгаллай бошлайди. Самарқанд маконидан ҳам кроманон одами суяги қолдиқлари топилган. Археологик қазув ишлаи жараёнида 3 м 20 см чуқурликда ҳозирги қиёфадаги одамнинг пастки жағ суяги ва 9 та тиши, қўл суяк-лари топилган. Антрополог олим Т.Ходжаёвнинг тадқиқоти натижасида топилган суяклар 25 ёшлар атрофидаги аёлга мансуб эканлиги аниқланди.

Кейинги қатламда олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида 2 м 80 см чуқур-ликдан одамнинг 10 та тиши ва пастки жағ суяги топилди. Олиб борилган антропологик тадқиқотлар уларни 35 ёшли аёлга тегишли эканлиги аниқланган. Шунингдек, ёш болага тегишли озиқ тиши ва пастки жағи топилган. Тош қуроллари билан бирга денгиз чиғаноғи, оқ қайроқ тош топилган. Улар аёллар учун тақинчоқ ёки тумор вазифасини бажарган.

Такалисой ғори. Самарқанддан 50 км жануби-шарқда бўлиб, Тахтақорача довони раёнида денгиз сатҳидан 2000 м баландликда жойлашган. Ғордан нуклеуслар, парракчалар, учриндилар, тош пичоқ, қирғич ва бошқа тош қуроллари, кул қолдиқ-лари, турли ҳайвонларга тааллуқли суяклар топилган.

Олимларнинг фикрича, Такалисой ғорида яшаган ибтидоий кишилар омонқўтон-ликлардан анча кейин, сўнгги палеолит даврида – уруғчилик тузумига ўтиш даврида яшаган бўлишлари мумкин.

Юқори полеолит даврининг яна бир классик ёдгорлиги 1939 йилда геолог Харламов томонидан Самарқанд шаҳридан ўтган қадимги Сиёбча сойи ёқасидан топилди. Бу маконда узоқ йиллар СамДУ олимлари иш олиб борадилар. Натижада, макондан ҳайвон суяги қолдиқлари, одам скелетига доир материаллар топилади. Археологлар Д.Лев ва М.Жўрақуловлар маконни қазиш вақтида ундан чайласимон кулбанинг излари ва унинг марказидан кул қатлами билан ўчоқ

[33] Джуракулов М.Дж. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. Отв. Ред. Г.П.Григорьев. Ташкент.: Фан, 1987. -171 с.

қолдиғига дуч келади. Кейинчалик археологлар Сиёбча сойининг бошқа нуқталаридан шу даврга мансуб яна бир неча маконларни аниқлайдилар. Аммо уларда инсон фаолияти изларини кўрсатувчи маданий қатламлар яхши сақланмаган эди. Шундай бўлсада, бу ердаги крамонъон одами ва ҳайвон суяклари билан бир қаторда аёлларнинг тақинчоқлари қолдиқлари бўлган-тешилган данаклар топилган.

Мезолит ва неолит даври манзилгоҳлари Самарқанд воҳасида Қоратепа массиви туманларида, Сазоғонсой террассаларида, Нурота тоғ тизмаларининг Қоратоғ ёнбағирларида, Учтут яқинида, Учтут яқинида, Зарафшон дарёсининг қуйи ҳавзаларида, яъни Қизилқум чўлининг Амударё томон ёриб ўтган Мохандарё ҳосил қилган Катта тузкон, Кичик тузкон, Қорангишўр кўллари соҳилларида топиб ўрганилди. Улар орасида археологик материалларнинг кўп даврга тегишлиги билан Сазағонсой терассаларида таркиб топган мезолит ва неолит даври ёдгорликлари алоҳида аҳамият касб этади.

Палеоботаника илмий изланишларига кўра, Қоратепа массиви туманлари, айниқса Сазағонсой водийси ўз вақтида қалин ўрмон билан қопланган бўлган, овчилик хўжалиги учун жуда қулай бўлган. Археологик материаллар Сазоғонсой райони мезолит давридан бошлаб аждодлар томонидан ўзлаштирила бошлаганлигидан далолат беради. Айнан шу ҳудуд тарихимизнинг кейинги жуда кўп босқичларида ҳам маълум бир гуруҳ лалмикор-чорвадорлар макони бўлиб келади[34].

Зарафшон дарёсининг қуйи оқимларида ҳам неолит даври қабилаларининг бу ҳудудларни кенг миқёсда ўзлаштирганликларини кўришимиз мумкин. Милоддан илгариги IV минг йилликнинг бошларида Амударёнинг қуйи ҳавзаларини ўзлаштирган овчи қабилаларининг бир гуруҳи милоддан илгариги IV минг йилликнинг бошларидан Зарафшон дарёсининг қуйи ҳавзаларига ҳам келиб ўрнашишди.

Ҳар икки ҳолатда ҳам қадимги аждодлар эътиборини Ўрта Осиёнинг азим дарёлари – Амударё ва Зарафшоннинг қуйи ҳавзаларида ҳосил бўлган ўлжага бой табиий чакалакзорлар ва балиққа сероб кўллар ўзига тортган эди. Шу боис, мезолит ва неолит даври ёдгорликларини Қизил қум ичра Орол денгизи томон таралган дарё ва сой бўйларида, улар йўналиши бўйлаб таркиб топган катта-кичик кўл ёқаларида, тақир ёки қум устида мавсумий манзилгоҳлар сифатида учратиш мумкин[35].

Я.Ғ.Ғуломов бошчилик қилган Моҳандарё комплекс археологик экспедицияси бир неча йил давомида қуйи Зарафшон дарёси ҳавзасида

[34] Джуракулов М.Дж., Холматов Н.У. Мезолит и неолит Среднего Зарафшана. Ташкент.: Фан. 1991. -С.19.
[35] Гулямов Я.Г., Исламов У.И., Аскаров А.А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зерафшана. Ташкент.: 1966. -296 с.

археологик изланишлар олиб бордилар. Бу ерда Я.Ғ.Ғуломовнинг шогирдлари Ў.Исломов (неолит), А.Асқаров (бронза) даврини ўрганишиб, биргина Катта тузкон атрофларида 35 та манзилгоҳ топиб ўрганилди. Неолит даври манзилгоҳлари Кичик тузкон, Эчки Қирон, Қоронғи шўр атрофларидан, Пойкенд ва Қумсултон атрофларида ҳам неолит даври жамоаларининг манзилгоҳлари топилди. Афсуски бу манзилгоҳлардаги турар-жой маконларининг қолдиқлари яхши сақланмаган эди. Аммо Дарвозақир II Катта тузкон кўлининг шимоли-ғарбидан топилган. Ёдгорликнинг топографик жойлашувига кўра, унинг шимолий ва шимоли-шарқий томондан баланд қиртепа ўраб олган. Унинг жануби-шарқий томонидан қирни кесиб ўтган сой ўтган. Шарқдан шимоли-ғарбий томон кетган бу сойлик Одилқудуқ, Хўжақудуқ, Учбош, Газлига олиб борувчи чўл йўлига айланиб, бу жой теварак атроф маҳаллий аҳоли ўртасида “Дарвозақир” номи билан аталиб келинади.

Бу манзилгоҳда ибтидоий баликчи ва овчилар яшаган манзилгоҳ (чайла) очиб ўрганилган. Бу чайла қолдиғи тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, унинг ҳажми 81 кв м. ташкил этади. Чайла шакли унинг тақирга ўйилган ёғоч устун чуқурчаларини яхши сақланганлиги туфайли аниқ кўзга ташланиб турар эди. Бир-бирлари билан симметрик тартибда ўйилган чуқурчалар икки қатор бўлиб, улар бири иккинчиси ичига жойлаштирилган иккита тўғри тўртбурчакни ташкил этади. Чайланинг ичида ўчоқ излари топилмаган. Ўчоқ чайланинг ташқарисида, унинг шимоли-ғарбий бурчагида бўлган.

Хулоса тариқасида Зарафшон воҳасида тош даврига оид ёдгорликларни ўрганишда ўзининг катта ҳиссасини қўшган олимларнинг самарали меҳнатлари таҳсинга лойиқ. Тош даврига оид ёдгорликларни тадқиқ этиш натижасида эса Зарафшон воҳасида тош даврида истиқомат қилган ибтидоий аждодлар маданияти, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва уларнинг кундалик турмуш тарзи ҳақидаги тасаввурларни кенгайтирди, олинган натижалар илмий муомалага киритилди.

РАҚОБАТБАРДОШЛИККА ЭРИШИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ МОДЕЛЛАРИ

Яхшиева Мавлуда Турсуновна
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
“Фундаментал иқтисодиёт” кафедраси доценти, и.ф.н.

Аннотация. Ушбу мақолада замонавий глобаллашув жараёнларининг мамлакат иқтисодиёти рақобатбардошлигига таъсири, жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг ҳозирги босқичида халқаро даражадаги рақобат муҳитига мослашиш ҳамда рақобатбардошликни оширишда давлатнинг инвестицион сиёсати билан боғлиқ масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: глобаллашув, рақобат, интеграция, халқаро миграция, инновацион фаоллик, инфратузилма, ижтимоий соҳа, экспорт-импорт, инвестиция, бозор.

Аннотация. В данной статье рассмотрено влияние современных глобализационных процессов на конкурентоспособность экономики страны, адаптация к международной конкурентной среде на современном этапе развития мировой экономики, а также вопросы, связанные с инвестиционной политикой государства в сфере повышения конкурентоспособности.

Ключевые слова: глобализация, конкуренция, интеграция, международная миграция, инновационная деятельность, инфраструктура, социальная сфера, экспорт-импорт, инвестиции, рынок.

Abstract. This article examines the impact of modern globalization processes on the competitiveness of the country's economy, adaptation to the international competitive environment at the current stage of development of the world economy, as well as issues related to the state's investment policy in the field of increasing competitiveness.

Key words: globalization, competition, integration, international migration, innovation, infrastructure, social sphere, export-import, investment, market.

Глобаллашув даврида очиқ иқтисодиётга эга мамлакатларнинг ривожланиши халқаро иқтисодий муносабатларнинг турли шаклларидан фойдаланишнинг интенсивлигига боғлиқ бўлиб, халқаро иқтисодий муносабатларнинг ҳар бир йўналиши мамлакат рақобатбардошлигини таъминлашда алоҳида ўрин эгаллайди. Жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг ҳозирги босқичида халқаро даражадаги рақобат муҳитига мослашиш ва рақобатбардошликни таъминлаш жараёни ҳар бир мамлакат иқтисодиёти олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бу борада мамлакатимиз

иқтисодиёти олдида турган муаммоларни тизимли асосда бартараф этиш муҳим устувор аҳамиятга эга эканлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида қуйидагича тўхталиб ўтган эди: «Бугун биз шиддат билан ўзгариб бораётган замонда яшамоқдамиз. Дунё миқёсида манфаатлар кураши, рақобат тобора авж олиб, халқаро вазият кескинлашиб бормоқда. Биз келгуси йиллар учун амалий режалар тузар эканмиз, халқаро майдондаги ана шундай мураккаб вазиятни ҳисобга олган ҳолда, тараққиётимизнинг устувор йўналишларини аниқ-равшан белгилаб олишимиз зарур”. [1]

Юқоридаги ҳолатлар миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигининг товар ва хизматлар, корхоналар, тармоқлар, ҳудудлар ва мамлакат даражасидаги омилларидан самарали фойдаланишга доир муаммоларни тизимли тартибда ўрганиш тадқиқ этиш масаласини долзарб аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Шу билан бирга, Ўзбекистонда иқтисодиётнинг рақобатбардошлик муаммоси, мамлакатнинг стратегик жиҳатларини ишлаб чиқиш учун етарли даражада аниқ англаб етилмаган. Иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги ривожланган мамлакатларнинг макродаражадаги иқтисодий сиёсатининг асосий муаммоси хисобланади. Бунда мамлакатларнинг рақобатбардошлик мезони тизим ривожланишининг макро ва микроиқтисодий даражалари нуқтаи назаридан шаклланади. Агар, биринчи ҳолатда, у мамлакатнинг макроиқтисодий доираси, унинг технологик ва институционал ривожла-нишига тааллуқли бўлса, микроиқтисодий ёндашув нуқтаи назардан эса миллий компанияларнинг фаолияти ва стратегияси ҳамда миллий бизнес-мухит сифати баҳоланади.

Замонавий глобаллашув жараёни аввалги интеграция жараёнларидан маълум қадар фарқ қилади. Энг аввало, бу жуда кўп мамлакатларнинг савдо, молия, инвестиция ва ахборотлар учун ўз чегараларини очишида кўринади. Нафақат ривожланган мамлакатлар, балки ривожланаётган мамлакатлар ҳам ўз иқтисодиётларида умумжаҳон тамойилларига мувофиқ равишда ислоҳотлар ўтказмоқдалар.

Замонавий ахборот технологиялари ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасида жисмоний муносабатлар заруриятини камайтирди ва аввал халқаро бозорларда сотишнинг иложи бўлмаган баъзи хизматларни савдо объектига айлантиришга имкон берди. Бунда товар ва хизматлар айланмаси бўйича харажатлар анча қисқарди.

Замонавий дунёда мамлакатларнинг тутган ўрни, бугунги кунда, энг аввало инсон капиталининг сифати, таълим ҳолати ва ишлаб чиқаришда фан ва техникадан фойдаланиш даражаси билан белгиланади. Ишчи кучи ва хом- ашё ресурсларининг сероблиги хозирги кунда рақобат афзаллиги сифатида кўрилмайди, чунки маҳсулот таннархини яратилишида бу омилларнинг улуши

камайиб бормоқда.

Инвестиция жараёнлари ва ҳодисаларининг ўсиб бораётган ўзаро боғлиқлиги сифатида эътироф этиладиган глобаллашув натижасида, нафақат ўзаро, балки давлат билан тенг асосларда биргаликда харакат қилувчи жахон капитали, халқаро корпорациялар, халқаро инвестиция институтлари, трансмиллий бошқарув тузилмалари босими остида секин-аста миллий давлат суверенитети емирилиб боради. Глобаллашувнинг бу жиҳати мазкур жараённинг ҳозирги замон босқичи учун айниқса хос.

Нафақат ривожланиш даражаси, балки жаҳон хўжалиги ва халқаро меҳнат тақсимотига (ХМТ) жалб этилганлик даражаси бўйича хам турлича бўлган тизимларнинг ўзаро таъсири жаҳон хўжалигининг энг муҳим муаммоси хисобланади. Ҳозирги замон жахон иқтисодиётининг ўзига хос хусусияти - интеграция, бунинг устига умумий, яъни капитал, ишлаб чиқа-риш, меҳнат интеграцияси.

Сўнгги йилларда интеграция янги мамлакат ва минтақаларни қамраб олди ва қуйидаги йўналишлар бўйича ривожланмоқда:

- ишлаб чиқариш кучларининг байналмилаллашуви;
- халқаро меҳнат тақсимотининг байналмилаллашуви;
- моддийлашган товарлар бўйича анъанавий халқаро савдо хусусиятининг сифат ўзгариши ва кўламининг кенгайиши;
- турли мамлакатларда иқтисодий фаолиятнинг чатишиб кетиши ва ўзаро боғлиқлигини таъминловчи молиявий ва ишлаб чиқариш ресурсларининг халқаро миқёсда кўчиб юриши;
- хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиши;
- илмий-техник билимлар билан халқаро алмашинув;
- ишчи кучининг халқаро миграцияси;
- замон талабларидаги глобал муаммолар (табиатни мухофаза қилиш, дунё океани, космосни ўзлаштириш, ривожланаётган мамлакатларнинг оч ахолисига ёрдам кўрсатиш ва бошқалар)ни ҳал этишга йўналтирилган халқаро ҳамкорлик.

Интеграция иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича яқин бўлган миллий хўжаликларнинг барқарор иқтисодий муносабатлари ва меҳнат тақсимоти ривожланишининг объектив жараёнидир. Ташқи иқтисодий айирбошлаш ва ишлаб чиқариш соҳасини қамраб олган холда, у миллий хўжаликларнинг зич чатишиб кетиши, минтақавий хўжалик мажмуаларининг яратилишига олиб келади.

Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг зарурияти бозор муносабатлари ривожланишининг замонавий босқичида рақобат курашининг кескинлашуви, асосан хом-ашё экспортига қаратилган стратегияниг жиддий чекланиши орқали юзага келади. Тайёр маҳсулот ва хизматларни халқаро

бозорларга олиб чиқиш жараёни иқтисодиётда жиддий таркибий ўзгартиришларга асосланган инновацион ва илмий-техник омилларни ўзлаштириш заруриятини келтириб чиқаради. Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг амалдаги босқичи замонавий бозор муносабатларини шакллантириш орқали глобализацион иқтисодий тизимнинг турли поғоналарида рақобатбардошликнинг юқори даражасини таъминлаш муаммосини долзарблаштиради. Иқтисодиёт ва унинг тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш ушбу тармоқларда ишлаб чиқаришни диверсификациялашга олиб келади, пировардида мамлакат, корхона ва маҳсулотнинг ички ва ташқи бозордаги рақобатбардошлиги таъсирида аҳолининг иш билан бандлиги ортади, унинг турмуш даражаси юксалади ҳамда мамлакатнинг барқарор иқтисодий ўсиш суръатлари таъминланади. Мамлакатда амал қиладиган иқтисодий тизим ва мамлакатнинг иқтисодий ривожланганлик даражаси миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини таъминлаш омилларидан саамарали фойдаланиш имкониятларини шакллантириш учун хизмат қилади. [2]

Бугунги кунда Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўзининг мустақил овозига эга бўлган давлат даражасига кўтарилди ва нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлди. Дунёдаги саноати ривожланган етакчи мамлакатлар билан сиёсий-дипломатик, савдоиқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатиб, икки ва кўп томонлама манфаатли алоқаларни тобора ривожлантириб бормоқда. Шундай шароитда мамлакатнинг ташқи иқтисодий салоҳияти табиий ресурсларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқариш ва илмий-техник потенциалнинг барпо этилиши, инфратузилма, ижтимоий соҳа, маҳсулот ва хизматларнинг мамлакат ташқарисига экспорт қилиниши ёки чет эл фуқароларига, фирма ва ташкилотларга, шу жумладан, мамлакат ичидаги хорижий корхоналар ва қўшма корхоналарга сотилиши билан аниқланади. Мамлакат ташқи иқтисодий салоҳиятини аниқловчи энг муҳим иқтисодий кўрсаткичлар ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажми, шу жумладан, аҳоли жон бошига, ЯИМда товар ва хизматлар экспортининг улуши ҳамда товарлар умумий экспорти ҳажмида саноат товарлари улуши кабилар ҳисобланади. [3]

Статистик маълумотларга кўра, 2022 йилда Ўзбекистон Республикаси ЯИМи ҳажми жорий нархларда 888 341,7 млрд. сўмни ташкил этди ва 2021 йил билан таққослаганда 5,7 % га ўсди. ЯИМ дефлятор индекси 2021 йилдаги нархларга нисбатан 113,8 % ни ташкил этди. [4] Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) иқтисодий резидент-бирликлар ишлаб чиқариш фаолиятининг якуний натижасини ифодаловчи ва ушбу бирликлар томонидан якуний фойдаланиш учун ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар қиймати орқали ўлчанадиган миллий ҳисоблар тизими (МҲТ)нинг асосий кўрсаткичларидан биридир.

Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо айланмаси борасида сўнгги

йилларда амалга оширилаётган экспортни рағбатлантириш, импортни оптималлаштириш ва умуман олганда ташқи савдо мувозанатини таъминлаш мақсадида амалга оширилган чора-тадбирлар ижобий натижаларни кўрсатмоқда. Жумладан: 2022 йилда республиканинг ташқи савдо айланмаси 50,0 млрд. АҚШ долларига етди ва 2021 йилга нисбатан 7,8 млрд. АҚШ долларига ёки 18,6 % га ошиши таъминланди. Ушбу натижа мамлакат тарихида энг юқори кўрсаткич сифатида қайд этилди. [4]

Кўпгина ривожланган ёки ривожланаётган мамлакатлар ташқи савдо алоқаларини янада кенгайтиришга алоҳида аҳамият берадилар. Чунки, ҳар қандай айирбошлашнинг аҳамияти, унинг самарадорлиги билан, шу жумладан, халқаро миқёсда ҳам келишилган битимлардан томонларнинг оладиган самараси билан белгиланади. Яъни, хоҳ товар ва хоҳ хизматлар савдоси бўлсин, айирбошлашдан олинадиган афзалликка ҳар бир қатнашувчи мамлакат эга бўлади ва натижада бутун жаҳон хўжалиги тизими ўзаро манфаатдор бўлади. Мамлакатлар ўртасидаги халқаро айирбошлаш ва халқаро савдонинг ривожланишида глобаллашувнинг аҳамияти тўғрисида гапирадиган бўлсак, мамлакатлар қадим замонлардан буён моддий ноз-неъматларни тайёр маҳсулотлар ва турли хил ресурслар кўринишида ўзаро айирбошлаб келишган, яъни бир-бирлари билан халқаро иқтисодий муносабатларга киришишган. Ўз навбатида, айирбошлашнинг ҳажми ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасига ва товар ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига боғлиқ бўлган. Чунки, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, бир томондан, мамлакатлар ўртасида хўжалик алоқаларининг кенгайишига имкон яратса, иккинчи томондан, турли хил хомашёлар, материаллар ва бошқа ресурсларга бўлган талабнинг ошиб бориши айирбошлаш заруратини келтириб чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси жаҳоннинг 204 мамлакати билан савдо алоқаларини амалга ошириб келмоқда. Ташқи савдо айланмасининг нисбатан салмоқли ҳиссаси Россия Федерациясида (18,6 %), ХХРда (17,8 %), Қозоғистонда (9,2 %), Туркияда (6,4 %), Корея Республикасида (4,7 %), Қирғиз Республикаси (2,5 %) ва Германияда (2,3 %) қайд этилган. [5] Бундан ташқари, қўшни давлатлар билан муносабатларнинг мустаҳкамланиши, ушбу мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий, савдо-саноат ва маданий соҳаларда муносабатларни ривожлантириш бўйича катта ишлар олиб борилаётгани қайд этилмоқда.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш тузилмаларида туб ўзгаришларнинг амалга оширилиши натижасида ташқи савдода фақат хомашё воситалари билан қатнашувига барҳам берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 30 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида мамлакатимизнинг асосий

ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадлари сифатида “Ислоҳотларнинг пировард мақсади камбағалликни қисқартириш ва аҳоли фаровонлигини оширишдан иборат” бўлиши, “ушбу стратегик мақсадларга ҳамма учун тенг имконият яратадиган юқори иқтисодий ўсиш ҳисобига эришилиши”белгилаб берилган. Ҳамма учун тенг имконият яратадиган юқори иқтисодий ўсишга эришишнинг устувор йўналиши сифатида “аввало, рақобатбардош саноат занжирларини яратиш ҳамда бундай лойиҳаларга инвестицияларни кўпайтириш орқали эришилиши” назарда тутилган. [6]

Ўзбекистонда инвестиция муҳитини янада яхшилаш, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш, инвесторларнинг инвестицион сиёсат изчиллигига бўлган ишончини мустаҳкамлаш ва давлат тузилмаларининг инвесторлар билан ишлашдаги масъулиятини ошириш, инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнларини бошқариш, баланслашган инвестицион сиёсатни шакллантириш, инвестицион фаолликни таъминлаш орқали миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш бўйича тизимли ишлар амалга оширилмоқда.

2022 йилнинг январь-декабрь ойларида Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ва ижтимоий соҳаларни ривожлантириш учун жами молиялаштириш манбалари ҳисобидан 269,9 трлн. сўм инвестиция ўзлаштирилган бўлиб, 2021 йилга нисбатан 100,9 % ни ташкил этди. [6].

Мамлакатимиз иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилиш – бу нафақат хорижий шериклар билан ҳамкорликда янги, истиқболли лойиҳаларни амалга ошириш, айни пайтда – бу аввало янги замонавий техника, дастгоҳ ва ускуналар, технология ва ноу-хауларни жорий этиш, шу асосда ишлаб чиқарадиган маҳсулотларимизнинг юксак сифатини таъминлашга қаратилган. Энг муҳими, четдан имтиёзли сармояларни олиб кириш – бу пировард натижада мамлакатимизда рақобатга бардошли, кучли иқтисодиётни барпо этиш ва жаҳон бозорида ўз муносиб ўрнимизни эгаллашга қодир бўлиш демакдир. [7].

Юртбошимиз Ўзбекистоннинг экспорт имкониятини кескин ошириш масаласига ёндашар экан, бунинг учун даставвал, қимматли хом ашёни қайта ишлаш асосида тайёр маҳсулот ишлаб чиқарадиган қўшма корхоналарни ривожлантириш, чет эллик шериклар билан замонавий ихчам корхоналар ташкил этиш, уларни биринчи навбатда меҳнат ресурслари ва хом ашё манбаларига, аввалambор, қишлоқ жойларига яқинроқ жойлаштириш зарурлигини уқтириб ўтади.

Айни вақтда, инвестиция сиёсатининг энг устувор йўналиши:

биринчидан - республиканинг экспорт имкониятини ошириш;

иккинчидан - иқтисодиётга тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш;

учинчидан - инвестицияларни молиялашнинг номарказлашган манбалари ҳажмини ошириш;

тўртинчидан - пухта ишлаб чиқилган ва оқилона юритилаётган инвестиция сиёсатини таъминлашга йўналтирилган. [8].

Юқоридагиларни эътиборга олган холда шуни айтиш мумкинки, ҳар бир мамлакат барқарор халқаро иқтисодий муносабатларни таъминлашга интилади. Чунки, халқаро иқтисодий муносабатлар, биринчидан, халқаро даражада миллий маҳсулот ҳажми ва улардан олинадиган даромаднинг кўпайишини, иккинчидан, бозордаги талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда мавжуд ресурслардан самарали фойдаланишни, учинчидан, халқаро иқтисодий муносабатларда маҳаллий ишлаб чиқарувчилар нуфузининг ошишига олиб келади ва энг асосийси аҳолининг фаровон яшашини таъминлайди.

Адабиѐтлар рўйхати:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиѐевнинг Олий Мажлисга. Мурожаатномаси*// ―Халқ сўзи‖, *2018 йил 29* декабрь.

2. Майкл Портер. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. Издательство-Альпина Паблишер, 2017 г. 947 с.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон ―2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиѐт стратегияси тўғрисида‖ги Фармони. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон

4. “Ўзбекистон статистика ахборотномаси “ илмий электрон журнали. 2023й.

5. Иқтисодиѐт ва молия вазирлигининг веб-сайти www.imv.uz

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2020 йил 30 декабрь № 276 (7778) сони

7. Рақобатбардошликни ривожлантиришда кластер тизимининг аҳамияти. Мақола. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. UIF-2023: 8.2 | 2181-3035 | № 27

8. Яхшиева М.Т. Халқаро рақобат сиёсати: Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2021. – 262 бет.

СКАРЛАТТИНИНГ СОНАТАЛАРИДА НОТА МАТНИНИНГ ТАЛҚИНИ

Н.М. Мирзажонова
Юнус Раджабий номидаги ЎзММСИ “Композиторлик, бастакорлик ва умумий фортепиано” кафедраси ўқитувчиси

Нота матнининг талқини мусиқачи-ижрочини ўрганишдаги мухим ижодий муаммолардан бири хисобланади. Агар мусиқа асари қадимги даврга таалуқли бўлиб, унинг нотография ёзуви замонавий талқинни талаб қилади ва бунда масала янада мураккаблашади. Бу айниқса И.С. Бах, Г.Ф. Гендел, Г.Т. Муффат, Г. Персел ва бошқаларнинг клавир асарлари учун таалуқли. Уларнинг сафига Доминико Скарлаттини ҳам киритиш мумкин. Унинг клавир сонаталари турли нашриётларда чиқарилган ва кўп асрлар давомида асарларининг асосий матни ўзгаришига олиб келган. Бунга А. Лонго, Р. Киркпатрик, А.Б. Гольденвейзер, А.Б. Шацкес, Г. Келлер нашриётлари киради. Уларни таҳлил қилиб мвхсус ўрганиб чиқиш зарур. Мазкур ишимизда устозим кўрсатмалари ва ўзимнинг Скарлатти сонаталрини ўрганишдаги малакамга асосланиб А. Лонго редакциясидан фойдаландик.

Замонавий ижрочи томонидан Скарлатти сонаталарида кўриб чиқувчи асосий масалалар – улардаги динамика ва артикуляция (штрихлар). Хозирги ижро жараёнинг динамик харакатини аниқлашда апликатура ва педаллаштириш, динамик ифода воситаларининг ишлатилиш масалалари ўртага ташланади. Скарлатти сонаталаридаши forte ва piano динамик воситаларининг вазифасини хозирги кундаги ижро санъатининг эстетик ва бадиий талабларидан келиб чиққан холда тушунтириш лозим. Шундан келиб чиқиб нота матнига мурожат қилганда темп, артикуляция, фразировка, динамика, орнаментика ва педализация каби алохида ижро воситаларига тўхталиб ўтиш керак.

Қўлёзмалардан тузилган сонаталар каталогига кўра Скарлатти сонаталаридаги темплар муаллиф томонидан белгиланган. Замонавий метроритмик ўлчовларга кўра асарлардаги темпни ижрочининг ўзи ўзгартириши мумкин.

Артикуляция ва фразировкани нашриётчининг ўзи ишлаб чиқади, ва уларни ишлатишга алохида ёндашувни талаб қилади. Баъзи мисолларда ўнолтиталик товушлар устидаги лига белгиси товушларни чўзимини эмас, балки иборалар давомийлигини кўрсатади. Скарлатти клавир сонаталари фактураси ритмик суръатининг аниқлиги ва ифодавийлиги турли метрик даражалар ва артикуляция усулларини қўлланиши билан боғлиқ: legato-stacctto. “Фортепино чолғуси, – деб таъкидлайди И.А. Браудо, – ижрочининг турли физик харакатларининг таъсирини ифодаловчи чолғу хисобланади. Фортепиано

клавиатураларини имкониятлар денгизига қиёслаш мумкин”[36]. Хақиқатдан ҳам фортепиано ва клавесин чолғуларини солиштирганда – у умуман бошқа тузилиш ва бошқа олам, шунинг учун ҳам ижрочининг клавесинга нисбатан фортепиано чолғусига бўлган муносабати ўзгача. Хозирги замаонавий фортепиано чолғуси клавишли чолғуларнинг динамик имкониятларини кенгайтиради. Клавесин образи фортепиано имкониятларининг кенг доираси ичида қолади. Ана шу имкониятлар ичидан ижрочи муҳим қонуниятларни билиши, Скарлатти мусиқасига хос хусусиятларни топа олиши, ҳамда замонавий фортепианонинг имкониятларидан кенг фойдаланиб унинг сонаталаридаги ўзига хос услубни сақлаб қолган холда хозирги замонавий тингловчиларга еткизиб бера олиши керак.

Артикуляция фақатгина метрик асоснинг аниқлиги кўрсатиш учун хизмат қилмайди. “Товушлар ва хатто артикуляция воситаларининг ўзлари ҳам аниқ метрик қисқартиришларга дуч келмайди” – деб ёзади И. Браудо[37]. Товушларнинг қисқариши бўлиниш хусусиятини хосил қилади. Масалан, товуш қисқариши мисолига стаккатони айтиб ўтиш мумкин. Стаккатонинг турли ижро этиш қонуниятлари мавжуд. Олим И. Браудо боғланиш ва бўлинишларнинг қуйидаги даражаларини ишлаб чиқди:

Боғланиш	1. Акустик легато ёки легаттисимо
	2. Легато
	3. Қуруқ легато
Бўлиниш	4. Чуқур нон легато
	5. Нон легато
	6. Метрик белгиланган нон легато (янграган товушлар чўзими паузалар чўзимига тенг)
Қисқариш	7. Юмшоқ стаккато
	8. Стаккато
	9. Staccatissimo (энг қисқа стаккато)

[36] Браудо И. Об органной и клавирной музыке. – Л., 1976. – 62 с.
[37] Браудо И. Артикуляция (О произношении мелоди). – Л., 1973. – 8 с.

Узун мусиқада артикуляция воситаларини ишлатиш – бу ижро жараёнида махоратли ижрочи томонидан турли баён этиш имкониятларини билиши ва уларни эркинлик балан ишлата олишидир.

Скарлатти сонаталари ижросида пианист нон легатонинг турларини қўллаши мумкин. Маълумки нон легато легатога қарама-қарши бўлиб, бу таққаослаш доирасидан ташқарига чиқиш мақсадида, унинг артикуляция имкониятларини кўриб чиқиш зарур.

Артикуляцион воситаларининг биринчи тури: нота устида нуқта билан белгиланган, затактдаги саккизталикларни жуда қисқа ва актив стаккатолаш.

Иккинчи тури: лига остида жойлашган ўнолтиталикларнинг сўнгги нотасини юмшоқ ижро этиш. Бу юмшоқ ижро лиганинг тўгалланганлигини билдиради.

Учинчи тури: фанфар юришларни ифодаловчи саккизталикларнинг нон легатоси. Ушбу нон легато нота устида горизонтал чизиқча билан белгиланади. Ушбу артикуляция турлари икки йўл билан ўзгартирилиши, яъни варьирланиши мумкин. Биринчидан, йириклашкан ёки чўзилган, иккинчидан қисқарган холда. Лекин артикуляцион усулларнинг қўллаш имконияти хар қандай турдаги усуллардан фойдаланиш имконини бермайди. Бундай турли усулларнинг баъзилари фақаткина инвариант бўлиб қолади ва амалиётда қўлланилмайди. Албатта мазкур артикуляцион воситалар куй мазмунидан келиб чиққан холда ижро этилади.

Артикуляциялашда энг асосийси ибораларни бўлинишини, затактларни тўғрибелгилаб олиш зарур. Бу эса ритмика билан чамбарчас боғлиқ. “Ритмика ва артикуляция, – деб таъкидлайди И. Браудо, – жараённинг биринчи қадамлариданоқ бир-бирига боғлиқ. Чунки хар қандай ритмик тузулма албатта артикуляцияланади. Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки артикуляция ритмикасиз бўлганидек, ритмика ҳам артикуляциясиз мавжуд эмас”.

Артикуляция вазафалари турлича бўлиб, Скарлатти сонаталари ижросида бирор товуш эффектини чиқариб бериш учун ижрочи артикуляциянинг турли усулларини қўллаши мумкин. Унинг қуйидаги турлари мавжуд:

- Акустик;
- Динамик;
- Ритмик;
- Ифодавий декламацион.

Артикуляциянинг акустик вазифаси ижрочига аудиториянинг акустик хусусиятларидан келиб чиққан холда ижро имкониятларини бойтишга хизмат қилади.

Динамик вазифаси – матнда белгилан қисмадига товушларнинг динамик вазифасини ёрқин ва ифодали янграшига ёрдам беради. Масалан, маълум бир

қисмда товушларнинг баланд ижро этиш, товушлар орасидаги масофани қисқартиришга ва аксинча, баъзи қисмларда товушлар орасидаги масофани кенгайтирган холда уларнинг паст янграшини таъминлайди. Бу товуш янграшларининг кенгайтирилиши ёки қисқартирилиши товуш янграшларининг баландроқ ва пастроқ ижроси билан боғлиқ. Шундан келиб чиқиб артикуляциянинг иккиламчи динамик вазифасини белгилаш мумкин. тонларнинг аста-секин кучайтирилишт ва пастлаши crescendo ва diminuendo таасуротини хосил қилади. Агар артикуяцион баландлашишни қисқа тўлқинларда бажарса қисқа crescendo янграйди. Скарлатти сонаталаридаги кичик пассажлар ижросида ритмик артикуляция рельеф йўналишида намоён бўлади. Худди тонлар бир-бирини тўлдирибартикуляция йиғилмалари хосил бўлади.

Артикуляция ва динамика маълум штрих усули билан бир-бирига боғлиқ бўлиши мумкин. Бирор бир динамикани хосил қилиш учун маълум штрих, ва албатта бирор артикуляцион восита керак бўлади. Артикуляциянинг ритмик вазафаси акцентлаш билан боғлиқ. Агар паузалардан кейин келадиган тон акцентли хисобланса, мана шу кучли акцентдан олдин келадиган паузаларнинг ахамияти албатта инобатга олиниши керак.

Ифодавий декламацион вазифаси асардаги мухим вазиятлар, тўхташлар, маълум бир фикр характери, турли ўтишларни ифодалашга хизмат қилади. Артикуляцион усулларни ўрганиш эшитиш қобилиятини тарбиялайди, мантиқий тафаккурни ривожлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Браудо И. Об органной и клавирной музыке. – Л., 1976. – 62 с.
2. Браудо И. Артикуляция (О произношении мелоди). – Л., 1973. – 8 с.
3. Юсупова О. Сонаты Доменико Скарлатти в классе специального фортепиано // Гармонично развитое поколение – условие стабильного развития Республики Узбекистан. Сборник научно-методических статей. Выпуск 4. – Ташкент, 2016. – 199-202 с.

ADOLF SAKS VA UNING MASHHURLIGI O‘ZIGA NASIB ETMAGAN BUYUK KASHFIYOTI

Olimov Mo‘minjon Ne’matjon o‘g‘li
O‘zDK huzuridagi Botir Zokirov nomidagi Milliy Estrada san’ati instituti “Estrada cholg‘ulari ijrochiligi” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Tarixda ko‘plab shaxslar borki, ular nafaqat o‘zining millati yoki davlati uchun, balki butun dunyo aholisiga ilmiy izlanishlari bilan ulkan xazina qoldirgan. Isaak Nyuton (fizik, matematik, mexanik va astronom), Uilyam Shekspir (shoir va dramaturg), Iogan Sebastyan Bax (kompozitor), Mirzo Ulug‘bek (astronom), Ibn Sino (tibbiyot otasi) kabi ko‘plab shaxslarni sanab o‘tishimiz mumkin.

Ushbu insonlar orasida yana bir shaxs borki, u jahon musiqa san’atiga o‘zining kashfiyoti bilan katta yangilik olib kirgan va ulkan hazina qoldirgan. Bu inson cholg‘u ustasi va musiqachi Adolf Saksdir. Ushbu kashfiyotchi qanday ishlarni amalga oshirgan va nima uchun uning hayoti va ijodini o‘rganish zarur? Ushbu savollarga quyidagi maqola orqali javob berishga harakat qilindi.

Kalit so‘zlar: musiqa, kashfiyot, saksafon, Adolf Saks, Berlioz, hayoti, ijodi, damli cholg‘u, usta, sozanda.

Аннотация. В истории немало личностей, которые своими научными исследованиями оставили огромное сокровище не только для своего народа или страны, но и для народов всего мира. Мы можем перечислить многих людей, таких как Исаак Ньютон (физик, математик, механик и астроном), Уильям Шекспир (поэт и драматург), Иоганн Себастьян Бах (композитор), Мирзо Улугбек (астроном), Ибн Сина (отец медицины).

Среди этих людей есть еще один человек, который своим открытием принес великую новость в мировое музыкальное искусство и оставил огромное сокровище. Этот человек – мастер инструментов и музыкант Адольф Сакс. Какую работу проделал этот изобретатель и почему необходимо изучать его жизнь и деятельность? На эти вопросы была предпринята попытка ответить в следующей статье.

Ключевые слова: музыка, открытие, саксофон, Адольф Сакс, Берлиоз, жизнь, творчество, музыкальный инструмент, мастер, музыкант.

Annotation. There are many personalities in history who, with their scientific research, left a huge treasure not only for their people or country, but also for the peoples of the whole world. We can list many people such as Isaac Newton (physicist, mathematician, mechanic and astronomer), William Shakespeare (poet and playwright), Johann Sebastian Bach (composer), Mirzo Ulugbek (astronomer), Ibn Sina (father of medicine).

Among these people there is another person who, with his discovery, brought great news to the world of musical art and left a huge treasure. This man is the instrument maker and musician Adolphe Sax. What work did this inventor do and why is it necessary to study his life and work? An attempt was made to answer these questions in the following article.

Key words: music, discovery, saxophone, Adolf Sax, Berlioz, life, creativity, musical instrument, master, musician.

Bu inson borasida ko‘plab ilmiy maqolalar, monografiyalar yozilgan bo‘lsada, oddiy xalq yoki bugungi kundagi yoshlarimiz orasida uning ismi mashhur emas. Lekin, uning tarixda qoldirgan ulkan kashfiyoti hozirga qadar dunyo ahliga ma’naviy ozuqa berishda davom etmoqda.

Adolf (Antuan Jozef) Saks Belgiyaning Dinan shahrida yashab ijod qilgan, damli cholg‘ular ustasi Sharl Jozef Saks oilasida 1814 yilning 6 noyabrida tavallud topdi. Otasining yordamchisi va shogirdi sifatida yosh Adolf ham ustachilik bilan shug‘ullana boshladi. U usta bo‘lishi bilan birga musiqadan ham saboq oldi va o‘zi hamda otasi yasagan yoki takomillashtirgan cholg‘ularni ijro eta boshladi. 16 yoshida fil suyagidan yasagan fleyta cholg‘usini Bryusselda bo‘lib o‘tgan musiqali ko‘rgazmada namoyish etdi. Shuningdek, pianino sozlash jarayoni va ovozni aks ettirish ekrani kabi o‘ziga tegishli uslub va kashfiyotlarni ham namoish etdi.

A.Saks musiqadan saboq olishni 1828 yildan Bryusseldagi Qirollik musiqa maktabida fleyta hamda klarnet sinflaridan saboq olishdan boshladi. Maktabni tugatib cholg‘ularning yangi turlarini yaratish bo‘yicha tajribalar ustida ishlay boshladi. Uning ilk tajribalari klarnet cholg‘usi ustida bo‘lib, 20 yoshga yetganida 24 ta klapanli klarnet cholg‘usini yaratdi. Undan so‘ng bas klarnet yaratib, 1835 yilda Bryussel ishlab chiqarish ko‘rgazmasida taqdim etdi. Ushbu cholg‘u Parij opera teatrining direktori Fransua Antuan Xabanek tomonidan yuqori baholandi va ushbu ko‘rgazmada yosh Adolf fahriy yorliq bilan taqdirlandi. 1840 yilda ushbu cholg‘u uchun patent oldi.

1836 yilda Saks o‘zi ixtiro qilgan yangi turdagi cholg‘usini namoyish etish uchun Belgiyadan Fransiyaga ko‘chib o‘tdi. Olti yildan so‘ng u Parij shahrida o‘zining damli cholg‘ular fabrikasini ochdi va Adolf Saks kashfiyotchi hamda loyihachi sifatida xalq orasida mashhur bo‘ldi. U ko‘plab cholg‘ularni takomillashtirdi va harbiy damli cholg‘ular orkestri uchun cholg‘ular oilasini yaratdi. [3. 69-b]

Lekin, saksafon cholg‘usining yaratganligi uning jahon miqyosida mashhur bo‘lishiga olib keldi. Usta klarnet cholg‘usining yog‘ochli asosini metalga almashtirdi,

yanada qulayroq mundshtuk qadadi, uzunligini yanada kengaytirdi va goboy hamda fleyta applikaturasi zamonaviylashtirdi.

1842 yilda mashhur Parijdagi musiqa olamida o‘zining katta o‘rni hamda hurmatiga ega kompozitor va musiqa tanqidchisi Gektor Berlioz bilan tanishdi. Ushbu tanishuv Saks uchun samarali ishlarni boshlashi uchun ilk qadam edi. Berlioz Saks kashfiyoti va uni hayotga tadbiq etish uchun homiylar topishda katta yordam berdi.

1846 yilning 23 iyunida Adolf Saks № 3226 son bilan saksafon cholg‘usi uchun patentni qo‘lga kiritdi. U patent olishdan oldin "firibgarlik va qalbakilashtirish"da ayblangan va sudda yutkazgan. Usha paytdan saqlab qolingan sud qarorida “saksafon deb nomlangan cholg‘u mavjud emas va bo‘lishi ham mumkin emas” degan yozuvlar bor. [1. 66-b]

Adolf Saks o‘zining ushbu kashfiyotini “mundshtukli ofikleyid” deb atadi. Uning do‘sti Gektor Berlioz esa ushbu cholg‘uni uning ixtirochisi Adolf Saks nomiga “saksafon” deb nomladi va dunyoga ushbu nom bilan mashhur bo‘ldi. Ushbu cholg‘uni xalq orasiga kirib borishida Berlioz katta rol o‘ynadi. Saks va Berlioz orasida mustahkam do‘stlik aloqalari shakllandi. Berliozning 1842 yilda nashr etilgan maqolasida shunday yozadi: “Menimcha, yangi cholg‘uning asosiy afzalligi – o‘ziga xos urg‘usining hilma-xilligida, ba’zan jiddiy, vazmin, ba’zan ehtirosli, xayolparast va g‘amgin, ba’zan esa noaniq, allaqachon yangragan aks-sadoning zaif aksi kabi. Shuningdek, ushbu cholg‘u sadosida daraxt uchidagi shamolning noaniq shikoyati, uzoq vaqt oldin urilgan qo‘ng‘iroqning mistik tebranishi kabi hissiyotni eshitish mumkin. Bunday hissiyotlarni baxsh etadigan saksafondan boshqa hech qanday cholg‘u yo‘qdir.”[2. 35-b] Berliozning Saksga atab yozgan ushbu jumlalari, cholg‘u ustasi uchun juda katta eshiklarni ochdi. U musiqa olamining yirik namoyondalari bilan yanada yaqindan tanishdi va o‘z ustaxonasida ular bilan uchrashuv hamda suhbatlar o‘tkazdi.

Saksning kashfiyotlari faqat saksofon yaratish bilan chegaralanib qolmadi. Uning yana bir maqsadi cholg‘uning chalish imkoniyatlari va registrini yanada kengaytirib, orkestr cholg‘ulari tarkibiga qo‘shish edi.

1843 yili oltiklapanli valtorna cholg‘usiga (saksagorn), 1945 yilda esa yetti klapanli valtorna (sakstromb) cholg‘ulariga patent oldi. 1849 yilda butun boshli saksafon cholg‘usi oilasi uchun (sakstub) patent oldi. [5. 1-b.]

1857 yil Parij konservatoriyasida ishlab yurgan chog‘larida, o‘zi kashf etgan barcha cholg‘ularni o‘rganish bo‘yicha o‘quv qo‘llanma nashr ettirdi. Cholg‘ularni takomillashtirishda davom etib 1866 yilda

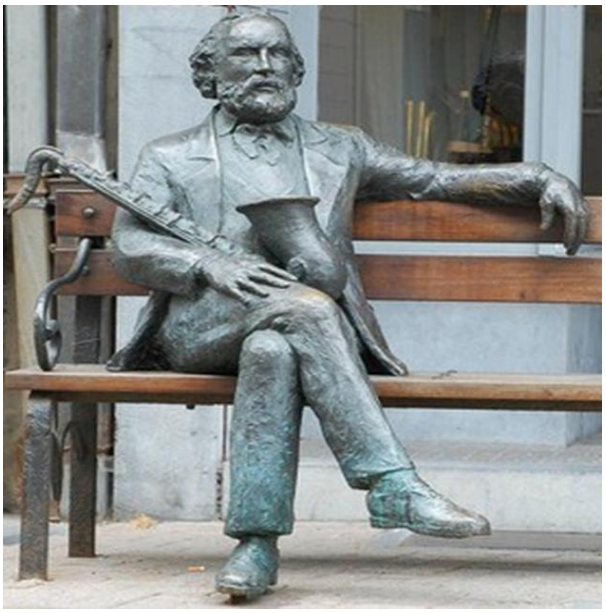
yanada zamonaviy ko‘rinishdagi saksafon uchun № 70894 raqamli patentni qo‘lga kiritdi. Shu zaylda Adolf Saks 46 ta ixtirosi uchun patent oldi.

Saksafonning bu qadar rivojlanib, xalq orasida ommalashib borayotgani ba’zi cholg‘u ustalarida Saksga nisbatan hasad uyg‘otdi. “Unga nisbatan adolatsiz raqobat va bosimlar boshlandi. Adolf Saks ushbu adolatsizlik va ko‘pchilikning ko‘pligiga dosh bera olmadi. Uning musiqa fabrikasi kasodga uchradi va to‘plagan boyligi o‘zini hamda kashf etgan cholg‘ularini oqlash uchun sarf etdi.” [4. 56-b] Afsuski barchasi befoyda ketdi, sog‘ligini yo‘qotdi va u umrining ohirida qashshoqlikda yashab 80 yoshida vafot etdi. Parijning Monmart qabristoniga dafn etildi. U kashfiyoti saksafonni millionlarning sevimli cholg‘usiga aylantirgan jaz davriga qadar yashamadi.

U oilali bo‘lgan, rafiqasi Luiza-Adel Maor 30 yoshida vafot etgan. Lekin ularning 5 nafar farzandi bo‘lgan. A.Saks vafotidan so‘ng uning ishini o‘g‘illaridan biri, 1888 yildan Parij opera teatrining damli cholg‘ular orkestriga rahbarlik qilgan Adolf-Eduard (1859–1945) davom ettirdi.

1929 yilda A.Saksning fabrikasini SELMER nomidagi Parijdagi firma sotib oldi va shu orqali ushbu firma asoschisi Anri Zelmer saksafon kashfiyotchisi ishlarining davomchisiga aylandi. Ushbu ishlarning davomchisi sifatida A.Saksning xotirasi uchun, kashfiyotchi yashab o‘tgan Dinan shaharchasiga ulkan saksafonning haykalini o‘rnatdi.

- 1994 yildan kashfiyotchining xotirasiga bag‘ishlab saksafonchilarning Xalqaro tanlovi bo‘lib o‘tadi. Ushbu tanlov Saks yashab o‘tgan Danon (Belgiya) shahrida bo‘lib, jahondagi eng obro‘li tanlovlardan biri hisoblanadi.

- Belgiyaning yevroga qadar milliy valyutasining 200 talik yaxlit pulida Adolf Saksning milliy qahramon sifatida ramzi tushirilgan.

- A.Saksning 200 yilligiga bag‘ishlab, Belgiyada 50 yevrolik 1000 ta oltin tanga muomalaga chiqarilgan.

- Dinan shahrida Adolf Saks tomonidan yaratilgan saksafonlarning muzeyi tashkil etilgan. Muzey yonida kashfiyotchiga atab yodgorlik haykali o‘rnatilgan. Haykalga qarab hayotning adolatsizligi borasida o‘ylab o‘tirganligini bemalo uqib olish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Ван Боцянь “Академизация” саксофона: генезис, основные вехи и актуальные тендеции. (научная статья), журнал Philarmonica Academic music journal. М., 2021 г. № 6.

2. Туманов А.Р. “Саксафон в классике и джазе.” (научная статья), М., журнал “Юный ученый”, 2023 г., № 3.

3. Большая советская энциклопедия / под ред. А.М.Прохоров. 3-е изд. М., “Советская энциклопедия”. 1969 г.

4. A.Nazaryan, N.Norxo‘jaev “Estrada cholg‘u ijrochiligi (saksofon)”. O‘quv qo‘llanma. T., “Zilol buloq” nashriyot. 2021 yil

5. Сергей Летов: “Саксофон – самый молодой музыкальный инструмент”. Статья. www.rusnewsday.ru

MUNDARIJA / TABLE OF CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

1.	XOJA AHMAD YASAVİY TA’LİMOTI HAQİDA YOZILGAN QISQA BİR RISOLA Shogofa Ozgur	4
2.	THE IMPORTANCE AND THE IMPACT OF CONSUMER’S BUYING BEHAVIOUR Khotamova Aziza Shovkat qizi Khotamova Aziza Shovkat qizi	10
3.	NORAVSHAN TO‘PLAMLAR NAZARIYASI YORDAMIDA DIFFERENSIAL TENGLAMALARNI SONLI YECHISH Mo‘minov S.Y. Abduraxmanov A.A	17
4.	ГЕНДЕР ЁНДАШУВ АСОСИДА ЎСМИР ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРДА ИЖТИМОИЙ РОЛЛАРНИ ТАРКИБ ТОПТИРИШ ЙЎЛЛАРИ Йолдашов Жавлонбек Дилшод ўғли, Ибрагимов Шерзод Шавкатович	27
5.	MAMLAKATIMIZ MUSIQA SAN’ATIDA CHOLG’U ANSAMBLLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI Muborak Gadoyeva	33
6.	“QOBUSNOMA” ASARIDA FARZAND TARBIYASIGA OID MUHIM AXLOQIY-ME’YORIY QARASHLAR Nabiyev Muhammadali	39
7.	SOHAGA OID TERMINLARNING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI TADQIQI Kurbanova Go’zal Abduraximovna	46
8.	TALABA YOSHLARNING OILAVIY MUNOSABATLAR TO‘G‘RISIDAGI TASAVVURLARINING OILA MUSTAHKAMLIGIGA TA’SIRI Axmedov Baxtiyor Tursunovich	50
9.	JINOIY DAROMADLARNI LEGALLASHTIRISH BILAN BOG’LIQ JINOYATLARNI OCHISH VA TERGOVNI TASHKIL ETISH MASALALARI Raximov Nodirbek Mutalliyevich	53
10.	ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИЛИШИ ХУСУСИДА Раҳмонали Ҳасанов	61
11.	ЎЗБЕКИСТОННИНГ ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ВИЛОЯТЛАРИ ДЕМОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ ОМИЛЛАРИ Элёр Абдуллажонович Раҳмонов	69
12.	ЗАРАФШОН ВОҲАСИДА ПАЛЕОЛИТ ДАВРИ АРХЕОЛОГИК ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ Ражабова Н.Н.	77
13.	РАҚОБАТБАРДОШЛИККА ЭРИШИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ МОДЕЛЛАРИ Яхшиева Мавлуда Турсуновна	83
14.	СКАРЛАТТИНИНГ СОНАТАЛАРИДА НОТА МАТНИНИНГ ТАЛҚИНИ Н.М. Мирзажонова	90
15.	ADOLF SAKS VA UNING MASHHURLIGI O‘ZIGA NASIB ETMAGAN BUYUK KASHFIYOTI Olimov Mo‘minjon Ne’matjon o‘g‘li	94

Eslatma! “Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnaliga kiritilgan maqolalardagi raqamlar, ma’lumotlar haqqoniyligiga va keltirilgan iqtiboslar to‘g‘riligiga mualliflar shaxsan javobgardirlar.

Bosh muharrir

Abdumannonov Islomjon Ikromjon o‘g‘li

Mas’ul muharrir

Isroilov Ozodbek Saydullajon o‘g‘li

Nashrga tayyorlovchi

Abdullayev Ravshanjon Inomjon o‘g‘li

“Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnali, 2023-yil. 100 bet.
© Talqin va tadqiqotlar,
© Mualliflar jamoasi.